

Troyacademy 5 (2), 295-328, 2020
Geliş/Received: 24.09.2020 • Kabul / Accepted: 28.09.2020
doi: <https://doi.org/10.31454/usb.799552>

Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki Ermenilerin Faaliyetleri (1923-1945)

Muhammet ERAT *

Öz

Türkiye'de yaşayan Ermeniler, Cumhuriyet döneminde (1923-1945) ciddi anlamda zararlı bir faaliyet içerisinde olmamıştır. Aksine bazı olaylar karşısında olumlu tavır takınmışlardır. Bu dönemde başta Atatürk olmak üzere birçok Türk devlet adamına yapılan suikast girişimlerinde içerideki Ermenilerden ziyade dışarıdaki Ermenilerin rollerinin olduğu görülmüştür.

Cumhuriyet ilân edildikten sonra ülkedeki bütün vatandaşlar için yeni bir dönem başlamış, "millet sistemi"ne son verilerek, "ulus devlet" ve "vatandaşlık" sistemine geçilmiştir. Cumhuriyet rejimi, Ermeniler için dini ihtiyaçları karşılamanın yanında, sosyal ve eğitim alanında da kendi gelenek ve göreneklerine uygun bir şekilde ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir ortamı sağlamıştır. Ermenilerin Cumhuriyet döneminde Türk toplumu ile entegre olma gayretleri farklı şekillerde hızla devam etmiştir.

Cumhuriyet döneminde Ermeni asıllı yurttaşlar Türk kültürüne, sanatına ve basın yayın hayatına önemli katkılar yapmıştır. Bu dönemde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görev alan Ermeni Milletvekilleri pek çok konuda çalışmalar yapmış, kanun teklifleri hazırlamış ve soru önergeleri vermiştir.

Türkiye'de yaşayan Ermenilerin büyük **çoğunluğu** 1923-1945 döneminde devletin aleyhine olacak tavırlar içerisine girmemiş ve **ülkede** yaşayan diğer vatandaşlar gibi **üzerine** düşen sorumlulukları yerine getirerek **ülkenin** gelişmesine ve kalkınmasına **önemli** katkılar yapmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Ermeniler, Lozan, Cumhuriyet, Hatay

Activities of the Armenian Republican Period in Turkey (1923-1945)

Abstract

The Armenians living in Turkey did not have any serious harmful activities during the Republican period (1923-1945). On the contrary, it is observed that positive attitudes are observed in the face of some events. In this period, it was seen that Armenians outside, rather than the Armenians inside, played a role in the assassination attempts of many Turkish statesmen, especially Atatürk.

After the proclamation of the republic, a new era started for all citizens in the country, the "nation system" was ended and the "nation state" and "citizenship" system started. In addition to meeting their religious needs for Armenians, the republican regime provided an environment where they could meet

*- Prof.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Anafartalar Kampüsü, Çanakkale, muherat@comu.edu.tr

their needs in social and educational fields in accordance with their own traditions and customs. The efforts of Armenians to integrate with Turkish society in the Republic period continued rapidly in different ways.

During the Republic period, citizens of Armenian origin made important contributions to Turkish culture, art and media life. During this period, Turkey has made great Armenian National Assembly deputies involved in work on many issues, has prepared legislative proposals and gave parliamentary questions.

The majority of Armenians in Turkey during the period 1923-1945 will have to enter into attitudes against the state and fulfilling its responsibilities as other citizens living in the country on the development of the country and has made significant contributions to the development.

Keywords: Turkey, Armenians, Lausanne, Republic, Hatay

GİRİŞ

Bu çalışmada Cumhuriyet dönemindeki Türkiye'deki Ermenilerin durumu ve bazı faaliyetleri ele alınacaktır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin durumu hakkında bilgi verilmiş ve bazı siyasi olaylar karşısındaki tutum ve davranışları üzerinde durulmuştur. Yurt içinde bulunan Ermenilerin 1923-1945 döneminde ciddi anlamda zararlı bir faaliyetini görmek mümkün değildir. Aksine bazı olaylar karşısında olumlu tavır takındıkları görülmektedir. Ermeniler de diğer azınlık vatandaşlar gibi birçok hakka sahipti ve kendi kültürlerini yaşatmaya çalışmaktaydı. Fakat Türkiye dışında yaşayan Ermeniler, Lozan'da kendi davalarını destekleyecek bir karar alıramayınca ve bir "yurt" elde edemeyince, buldukları ülkelerde Türkiye ve Türkler aleyhinde bir çok faaliyette bulunmak için büyük çaba harcamışlar ve öncelikli olarak örgütlenmeye çalışmışlardır.

1. ATATÜRK'E YAPILAN BAZI SUİKAST GİRİŞİMLERİ VE ERMENİLERİN ROLÜ

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Ermeni teröristler tarafından bazı devlet adamlarına suikastler yapıldığı ve öldürüldüğü bilinmektedir. Bu suikastlerin çeşitli sebepleri olmakla birlikte, genelde Tehcir kararının alınmış ve uygulanmış olması öne çıkmaktadır. Cumhuriyet döneminde de başta Atatürk olmak üzere, diğer bazı devlet adamlarına yönelik olarak da suikast teşebbüsleri olmuştur. Bu dönemdeki bu teşebbüsleri şu şekilde özetleyebiliriz:

İsmet Paşa'nın belirttiğine göre, daha Lozan Konferansı'nın başlamasına kısa bir süre varken bile Ermeniler bir suikast için hazırlık yapmışlardır.

Cumhuriyet döneminde, Atatürk'e karşı sadece 1924-1927 yılları arasında altı defa suikast

girişimi olmuştur. Bu dönemde bazı Ermeni militanlarının Atatürk'e ve yakın çalışma arkadaşlarına karşı suikast düzenlemelerinin temel nedeni, emellerini gerçekleştirmek için ülkede bir kaosun meydana getirilmesini istemelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü böyle bir eylem başarıya ulaştığı takdirde, ülkede büyük bir karışıklık meydana gelecek ve bu ortamda Ermeniler, düşündükleri/hayal ettikleri planlarını tatbik edebileceklerini zannediyorlardı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ermeniler tarafından başta Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü, Tevfik Rüştü ve Fevzi (Çakmak) Paşa gibi önemli şahsiyetlere yönelik olarak suikast yapma kararları alınmıştır. Bu kararlar Heran Papazyan, Toro Basmacıyan ve Artin Topcıyan tarafından ittifakla verilmiştir. İsmet Paşa'ya yapılması tasarlanan suikast ile ilgili bilgiler Doğu Cephesi Komutanlığı'ndan Genelkurmay Başkanlığı'na, oradan da Başkomutanlığa aktarılmıştır. Doğu Cephesi Komutan Vekili Ali Seyyid imzasıyla 28/29 Mayıs 1923'te Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilen yazıda, İsmet Paşa'ya suikast yapmak üzere Taşnaklar tarafından çekilen kur'ada Çarlık Rusyası subaylarından Albay rütbesinde ve kırk yaşlarında Kevord (Ko(u)rd?) namında bir Ermeninin seçildiği, ayrıca İsmet Paşa'yı katletmek için de Senbata (?) adında bir şahsın kur'a sonucu tesbit edildiği ve belirlenen bu şahısların önce Lozan'a hareket ettiği, fakat sonra yolculuklarını erteledikleri belirtilmiştir. İlgili yazıda ayrıca Kevord'un son Ermeni ve Kızıl Rus Şurası'nda Ermeni Ordusu Cephe Kumandanlığı yaptığı ve Ermenistan'ın Sovyetler tarafından işgali üzerine Tebriz'e kaçtığı kaydedilmiştir².

Atatürk'e karşı yapılması planlanan ilk suikast girişimi 1924'te olmuştur. Suikastçıların elebaşısı Artin Karabet isimindeki bir Ermenidir. Suikast çetesi 1924 yılının Aralık ayında ortaya çıkarılarak henüz faaliyete geçmeden etkisiz hale getirilmiştir. Çete, 4 Türk, 1 Kürt, 2 Laz ve elebaşının da dahil olduğu 3 Ermeniden oluşmaktadır³. Çete üyeleri Berlinde bulunan "İntikam Kulübü" tarafından görevlendirilmiştir.

Nisan 1925'te Atatürk ve yakın arkadaşlarına suikast yapmak üzere Manok Manokyan'ın elebaşı olduğu 3 kişilik başka bir çete, daha faaliyete geçmeden güvenlik güçlerinin zamanında müdahalesi ile çökertilmiştir. Üç kişiden biri olan Manokyan, Selanik ve Trakya üzerinden Ankara'ya gitmeyi planlarken, diğer iki üye de İskenderun yolu ile Anadolu'ya geçmeyi planlıyordu⁴.

Manokyan mahkemeye çıktığı zaman Adana'dan gelecek arkadaşları ile birlikte Atatürk'ü öldüreceğini itirafetmiştir. Yapılan muhamekeden sonra Manokyan İstiklal Mahkemesi'nin 5 Mayıs 1925 tarihli kararıyla idam ile cezalandırılmış ve cezası infaz edilmiştir⁵.

2-Ermeniler tarafından 1923 yılı ilkbaharında İsmet Paşa'ya suikast düzenleneceğine dair Doğu Cephesi Komutanlığı'ndan alınan bilgi için bkz; **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), FON Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 106-662-6, 29.05.1923.**

3- Bilâl N. Şimşir, **Ermeni Meselesi, 1774-2005**, İstanbul 2007, s. 194, 371.

4- (Feridun) Kandemir, **Atatürk'e İzmir Suikastından Ayrı 11 Suikast**, İstanbul 1955, s. 110-112; Cafer Ulu, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler**, Ankara 2009, s. 98-100

5- Kandemir, **a.g.e.**, s. 112; Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Ankara 1991, s. 241; C. Ulu, **Türki-**

1925 yılında planlanan bir diğer suikast teşebbüsü de Atatürk'ün Paris'i ziyaret edeceği söylentilerinin olduğu bir zamanda ortaya çıkarılmıştır. Atatürk'ün Paris'e gideceği şeklinde söylentilerin çıkmasından sonra, Türkiye'de ve Avrupa'da bulunan bazı Ermeniler hemen faaliyete başlamışlardır. Suikast çetesinin içerisinde İstefan, Atanas ve Agopyan isimlerinde Ermeniler yer almaktadır⁶. Bunların dışında 10 kişilik bir grup daha vardır. Yurt dışındaki Türk elçilik ve konsolosluklarının, zamanında aldığı tedbirlerle ortaya çıkarılan bu teşebbüs de akim kalmıştır.

Bir başka suikast haberi ise 1926 yılında Mısır'dan gelmiştir. Kahire Büyükelçiliği, Kahire'de ikisinin Ermeni olmak üzere, beş kişilik bir komitenin kurulmuş olduğunu ve Atatürk'e karşı bir suikast planladıklarını ihbar etmiştir. Suikast çetesinde Kırkor oğlu Camcıyan, Karabet (Kadir) oğlu Ertuğrul da bulunmaktadır. Kahire Büyükelçisi Muhittin Paşa'nın Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'i uyarması üzerine gerekli önlemler alınmış ve bu teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlandırılmıştır.

Bu başarısız teşebbüslerin yanısıra 1926 yılında Yunanistan'dan da bir suikast teşebbüsü haberi gelmiştir. Ayrıca 5 Ağustos 1926'da Üsküp'ten de benzer bir ihbar gelmiştir. Ertesi yıl 1927'de ise bir başka suikast planı Meriç kıyılarından gelmiştir. Aynı yılın (1927) 14 Eylül'ünde bir başka teşebbüs daha ortaya çıkarılmıştır⁷.

1930 yılında ise Kadriye Hanım ve yanında bulunan bir kaç kişinin birlikte Atatürk'e suikast yapacağı yönünde çeşitli şüpheli bulgulara rastlanılmıştır. Mahkemeye çıkarılan sanıklar arasında Dr. Arapyan ile Dışçi Kalfayan'ın da bulunduğu tesbit edilmiştir. Ancak yapılan sorgulama sonucunda sanıkların tamamı beraat etmiştir⁸.

Görüldüğü üzere başta Atatürk olmak üzere bazı devlet adamlarına yönelik olarak planlanan ve içlerinde bazı Ermenilerin de olduğu suikast teşebbüsleri, yetkililerin zamanında aldığı gerekli önlemler sonunda etkisiz hale getirilmiştir.

II. Dünya Savaşı'nın sonlarında yurtdışındaki bir Türk heyetine de Ermeniler suikast teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bu heyet, ABD'nin San Fransisco şehrindeki Birleşmiş Milletler Konferansı'na Türkiye'yi temsilen giden Dışişleri Bakanı Hasan Saka başkanlığında ve Washington Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur ile Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Yardımcısı Feridun Cemal Erkin'den meydana gelmektedir. Bu girişim fiiliyata geçememiş bir tasarı olarak kalmıştır⁹.

Bu arada şu hususu da vurgulamakta yarar vardır. Yapılması planlanan bu suikast eylemlerinde bazı Ermenilerin bulunması, bütün bir Ermeni toplumunu kesinlikle

ye Cumhuriyeti'nde Ermeniler, s. 101.

6- Şimşir, a.g.e., s. 195.

7- Öke, a.g.e., s. 241.

8- Ulu, a.g.e., s. 106-107.

9- Şimşir, a.g.e., s. 199-200, 372; Bilâl N. Şimşir, "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey", **Ermeni Araştırmaları**, S. 2, Haziran-Temmuz Ağustos 2001, s. 46.

töhmnet altına sokmaz. Çünkü, bilindiği üzere hukukta suçun şahsiliği söz konusudur. Bir kişinin işlediği bir suç u ait olduğu topluma, topluluğa veya gruba mal etmek, hukuken de vicdanen de mümkün değildir. Ermeniler, zaten sonraki yıllarda Atatürk'e karşı bir suikast teşebbüsü ortaya çıkarıldıktan sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin sorumlu birer vatandaşı olarak tepkilerini ortaya koymaktan çekinmemişlerdir¹⁰.

2. AZINLIKLARIN LOZAN'DA ELDE ETTİKLERİ HAKLARINDAN VAZGEÇMELERİ VE ERMENİLER

Cumhuriyet ilân edildikten sonra ülkedeki bütün vatandaşlar için yeni bir dönem başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde var olan "millet sistemi"ne son verilerek, ulus devlet ve vatandaşlık sistemine geçilmiştir. Cumhuriyet rejimi, Ermeniler için dini ihtiyaçları karşılamanın yanında, sosyal ve eğitim alanında da kendi gelenek ve göreneklerine uygun bir şekilde ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri ortamı da sağlamıştır. Yeni rejim, ülkede yaşayan herkesi eşit bir "yurttaş" olarak nitelendirmiş, her türden dini ve sosyal toplulukların sorunlarına eğilmiş, herkesi kapsayan ortak çözüm yolları aramıştır. Ancak Lozan'da kararlaştırıldığı üzere devlet, azınlıklara ayrıcalıklı bir statü de vermiştir.

Bilindiği gibi azınlıklarla ilgili maddeler, antlaşmanın Üçüncü Bölümü'nde "Azınlıkların Korunması" başlığı altında toplanmıştır¹¹. Lozan Barış Antlaşması ile azınlıklara verilen haklara uygun kanunlar çıkarılması, toplum içinde bir takım ayrıcalıkların azınlıklara verilmiş olması, aslında bir kısım hükümet çevrelerinde ve Türk kamuoyunda olumlu karşılanmamıştır. Kamuoyu baskısı ile birlikte yeni devletin, vatandaşları hakkında uygulayacağı eşitlik politikalarının samimiyetine inanan azınlıklar, ard arda Lozan'la birlikte kendilerine verilen ayrıcalıklardan feragat etmeye karar vermişlerdir.

Protestan, Katolik ve Gregoryan mezhebine mensup Ermeniler, haklarından feragat etme kararı almak için 13 Haziran - 17 Ekim 1925 tarihleri arasında 15 toplantı yapmıştır. Toplantıya katılan üyeler arasında hükümetin tayin ettiği kişiler de bulunmaktadır. Komisyon, yaptığı toplantılarda alınan karar gereğince Adalet Bakanlığı'na başvurarak, İsviçre Medeni Kanunu'nun getirdiği laik düzende ayrıcalık istemenin gereksiz olduğunu, bundan dolayı Lozan Antlaşması'nın kendilerine bahsettiği azınlık haklarından vazgeçtiklerini 17 Ekim 1925 günü hükümete bir yazı ile bildirmiştir¹².

Rum Ekalliyetler Komisyonu Başkanı Mustafa Fevzi imzasıyla 24 Ekim 1925 tarihinde Başvekil İsmet Paşa'ya çekilen telgrafta; Ermenilerin Lozan Antlaşması gereğince şahsî durumları ile ilgili kendilerine tanınan hükümlerden ve bazı ayrıcalıklardan feragatlerini

10- Ulu, a.g.e., s. 102-110.

11- Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, İkinci Takım, C. II, (8), İstanbul 2001, 3. Baskı, s. 10-13; İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, C. I, Ankara 1983, s. 95-99.

12- Öke, a.g.e., s. 214; Ulu, a.g.e., s. 129-131.

içeren mazbatanın Adliye Vekâleti'ne takdim olunduğu ve Rumlar ile cereyan eden müzakerelerin dahi iyi bir şekilde neticelenmek üzere bulunduğu belirtilmektedir¹³.

Amerikan Temsilcisi Bristol'e göre, Ermeniler bu davranışlarında "samimiydiler" ve Türk hükümeti ile olan ilişkilerinde bir daha yabancıların müdahale etmesini istemiyorlardı¹⁴.

Ermenilerle birlikte Yahudi ve Rumların da aynı şekilde hareket etmesiyle Türkiye Cumhuriyeti'ndeki azınlık statüsünde bulunan vatandaşlar, uluslararası antlaşmalarla garanti altına aldıkları ayrıcalıkları reddederek, sade bir vatandaş olmayı tercih etmişlerdir. **Le Temps** gazetesi yazarı Paul Gentizon bu tercihi, azınlıkların "hayali bir desteği yeğ tutmak yerine, oturmakta oldukları ülke kanunlarının koruyuculuğunu kabul etmeyi daha uygun buldukları" şeklinde değerlendirmiştir. Türkiye'de yaşayanlar arasında hukuk birliğinin sağlandığını vurgulayan Gentizon'a göre, artık her azınlıktan ayrıcalıklı ve başına buyruk bir varlık meydana getiren kötü bir sisteme son veriliyordu. Bundan sonraki süreçte biri ötekinden ayrı yaşayan hiçbir topluluk artık üstün kişilik iddiasında bulunamayacaktır. Artık 'devlet içinde devlet', 'millet içinde millet' düşüncesi geçerli olmayacaktır. Bundan sonra ülkenin içinde yaşayan değişik unsurları, yeni kardeşlik, anlaşma ve işbirliği duyguları birbirine bağlayacaktır¹⁵.

Diğer taraftan 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun'la birlikte, azınlıkların aldığı bu kararların bir önemi kalmamıştır. Çünkü, bu kanunla birlikte Patrikhanelerin dünya işlerinde ve azınlıkların şahsi işlemlerinde hiçbir yetkileri kalmamıştır. Medeni Kanun'unun kabulüyle birlikte Mecelle ve Ahkâm-ı Şer'iyye de kaldırılmış, Borçlar Kanunu ve Ticaret Kanunu da 1926'da yürürlüğe sokulmuştur. Böylece Patrikhane bünyesinde bulunan ve kaynağını Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân'dan alan aile ve miras konularında anlaşmazlıklara bakan Muhakeme Komisyonu'nun işlevi de sona ermiştir.

Ermenilerin Türk toplumu ile entegre olma gayretleri bundan sonra da hızla devam etmiştir. Yapılan inkılâp ve yeniliklere ilk uyan cemaatlerden birisi de Ermenilerdir. 1 Kasım 1928 tarihinde Latin harflerine geçiş gerçekleştirildikten sonra, harf seferberliğine ilk katılan cemaat Ermeniler olmuştur. Bu çerçevede Kumkapı Bezciyan ve Beyoğlu Esayan okullarında çeşitli kurslar açılmıştır. Latin Alfabesi'nin kabulünden sonra çizimi İstefan Agayan, yapımı Levon Mazlumyan tarafından gerçekleştirilen ve levha üzerine altınla işlenen Latin Alfabesi, TBMM tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya 22 Mayıs 1930'da hediye edilmiştir.

Soyadı Kanunu'nun 21 Haziran 1934 tarihinde yürürlüğe girmesiyle Ermeniler, kısa bir süre geçiş dönemi sendromu yaşamışlardır. Başlangıçta aşiret ve yabancı ırk, millet adlarının soyadı olarak kullanılmayacağı hükmü getirilse de, bu durum daha sonra

13- Ermenilerin Lozan Antlaşması gereğince istisnai haklarından vazgeçtikleri hakkında bkz; **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 108-709-29, 25.10.1925.

14- Öke, **a.g.e.**, s. 214

15- Paul Gentizon, **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu**, (Çev.F. Ülkü), Ankara 1983, s. 212-213; Öke, **a.g.e.**, s. 214-215; Ulu, **a.g.e.**, 131-132.

ortadan kaldırılmış ve Ermeniler de istedikleri soyadlarını alabilmişlerdir¹⁶.

3. ERMENİLERİN SOSYO-KÜLTÜREL HAYATTAKİ YERİ

Cumhuriyet döneminde Ermeni asıllı yurttaşların Türk kültürüne önemli katkıları olmuştur. Bunlardan biri olan ve Türk diline, dilbilimi araştırmalarına ve Türkçe'nin çağdaşlaşması konularına kaynak teşkil edecek yayınları bulunan Agop Martayan Dilaçar¹⁷, 1932 yılında Orhun yazıtlarının 1200. Yıldönümü dolayısıyla gazetelerde yayımladığı bir yazı ile Atatürk'ün ilgisini çekmeyi başarmıştır. Atatürk, Arap Alfabeti'nin yerine Latin Alfabeti'nin kabul edilmesi ve ardından Dil devriminin gerçekleştirilmesinden sonra, dilde sadeleştirme çalışmalarına hazırlık olması için 26 Eylül 1932 yılındaki I. Dil Kurultayı'na Agop Martayan'ı da davet etmiştir¹⁸. Ancak, Martayan'ın Türkiye'ye girişinde bazı sorunlar çıkmıştır. Daha önce Türkiye'de yaşamakta iken bazı nedenlerden dolayı Türk makamlarınca vatandaşlıktan çıkarılmış, gittiği ülkeden de pasaport alamamıştır. Bütün bu problemlere rağmen Atatürk'ün müdahalesi ile Sofya Konsolosluğu, gerekli işlemleri yaparak Dilaçar'ı Türkiye'ye göndermiştir. Dilaçar, I. Türk Dil Kurultayı'nda Türk dili ile ilgili olarak "Türk, Sümer ve Hint-Avrupa Dilleri Arasındaki Rabıtalılar" adlı bir bildiri sunmuştur¹⁹. Bu arada kendisine Kurultay sonrasında Ankara'da kalıp Türk Dil Kurumu yönetiminde görev yapması önerilmiştir. 18-25 Ağustos 1934'de Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan II. Türk Dil Kurultayı'ndan sonra Türk Dil Kurumu baş uzmanlığına getirilmiştir²⁰.

Bir diğer önemli kişi Prof. Dr. Hagop Vahram Çerçiyandır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya "Atatürk" soyadı verildikten sonra, o dönemde Robert Kolej'de Matematik ve Kaligrafi hocalığı yapan Hagop Vahram Çerçiyandır²¹ Atatürk için imza hazırlaması istenmiştir. TBMM'de milletvekili olan eski bir öğrencisinin konuyu kendisine iletmesi üzerine, bir gecede 5 farklı imza denemesi ortaya çıkarmıştır. Ertesi gün kendisine gelen görevliye imza örneklerini teslim etmiştir. 3 gün sonra ise Çerçiyana Atatürk'ten bir mektup gelir. Atatürk, imzalardan birini seçtiğini ve çalışmalarından dolayı kendisine teşekkür ettiğini bildirmektedir.

Çerçiyana'nın Türk kültürüne katkısı sadece Atatürk'e imza geliştirmesiyle sınırlı kalmamıştır.

16- Ulu, a.g.e., s. 131-134.

17- Hüdevendigar Onur, *Ermeni Portreleri, Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına – 2*, İstanbul 1999, s. 123-125.

18- Nuşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul 1987, s.140.

19- Bilgi için bkz; Agop Martayan (Dilaçar), "Türk, Sümer ve Hint-Avrupa Dilleri Arasındaki Rabıtalılar", **Birinci Türk Dil Kurultayı - Tezler ve Müzakere Zabıtları**, TC Maarif Vekaleti Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s. 94-105.

20- Geniş bilgi için bkz; Ulu, a.g.e., 110-120.

21- Onur, a.g.e., s. 45.

O aynı zamanda Türk siyaset tarihine geçmiş bazı ünlü kişilerin hocalığını da yapmıştır. Bülent Ecevit ve Kasım Gülek, 50 yıl öğretmenlik yapan Çerçiyân'ın talebeleri arasında yer almaktadır. Bu iki siyasetçi dışında Selim Sarper, Ömer Celal ve Behçet Ağaoğlu gibi isimler de Çerçiyân'ın eğitiminden geçmiştir²².

Cumhuriyet döneminde Türk edebiyatına ve tarihine önemli katkıları olanlardan birisi de Ermeni Getronagan Lisesi öğretmenlerinden Hırant D. Andreasyan'dır. Andreasyan, tarihçi Vardan Vardabet'in dünya tarihinin Türk tarihini ilgilendiren eserinin bir kısmını tercüme ederek, İstanbul Üniversitesi yayınları arasında "**Türk Fütuhâtı Tarihi**" ismiyle yayınlamıştır. Ermenice bir kaynağın tercümesi sonucu ortaya çıkan bu eser, pek çok tarihçi için büyük bir öneme sahiptir. H. D. Andreasyan, imzasını taşıyan mukaddimede, Vardan'ın hayatından, eserinden, Fransızca tercümelerinden bahsetmiştir. 1271'de ölen tarihçi hakkında bilgiler de verilmiştir. 600 sayfa tutan "Türk Fütuhâtı Tarihi"nde "Arapların İnhitâtı ve Türkler, Mahmut Gaznevi'nin Hindistan Fütuhâtı, Mesut Gaznevi, Mesud'un Mağlubiyeti veya Ölümü, Selçukiler, Tuğrul Bey, Alp Aslan ve Halefleri" gibi Türk tarihi ile ilgili pek çok konu yer almaktadır²³.

Diğer taraftan yakın dönem Türk yazarlardan bazıları Ermeni edebiyatı ile de ilgilenmişlerdir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Ermeni edebiyatı ile ilgilenen aydınlar arasında Mehmet Emin, Abdullah Cevdet, Süleyman Nazif, Mehmet Süreyya Bey ve Fuat Köprülü²⁴ gibi isimler yer almaktadır.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte sahne sanatlarına Türk halkının ilgisinin artması, Ermeni sanatçıların sayısının azalmasına neden olsa da, bu dönemde gerek gruplar şeklinde ve gerekse şahıs olarak pek çok Ermeni sanatçı tiyatrodaki sahne almıştır. Sahne sanatlarının merkezi olan Beyoğlu'nda bu amaçla pek çok heyet faaliyet göstermiştir. Bunlarda birisi de Raşit Rıza Bey heyetidir. Bu heyete meşhur Ermeni tiyatrocusu Eliza Binemeciyan²⁵ da 1926'da²⁶ İstanbul'a gelerek katılmıştır. Eliza Binemeciyan, bu heyetle birlikte İzmir ve Bursa gibi şehirlerde temsiller vermiştir.

1930'lu yıllarda Halkevlerinin tiyatro ve müzik kolları da, tiyatronun halka tanıtılması ve sevdirmesinde büyük katkılar sağlamıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında, Ermeni sanatçıların öncülüğünde çeşitli tiyatro gruplarının kurulduğu görülmektedir. Bu gruplara Mihran Kasparyan'ın 1947'de kurduğu

22- Ulu, a.g.e., s. 120-122.

23- Geniş bilgi için bkz; Vardan (Vardan Arelveltsi). "Müverrih Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)" (çeviren ve yorumlayan Hrant D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi**, S. 1/2, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1937, s. 154-244.

24- Fuad Köprülü, *Ermeni Edebiyatı ile ilgili eserini ilk olarak 1922'de Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatına Tesiri* ismiyle yayınlamıştır. Bu eser 1989'da, Ötügen Yayınları tarafından **Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'sirleri, Edebiyat Araştırmaları I** adıyla tekrar yayınlanmıştır.

25- Onur, a.g.e., s. 37.

26- https://tr.wikipedia.org/wiki/Eliza_Binemeciyan (Erişim Tarihi: 14.04.2020)

Arpi Topluluğu, Oksen Şahinyan'ın 1948'de kurduğu Minakyan Topluluğu, Arşam Çizemecyan'ın 1949'da kurduğu Vega Topluluğu, Arşavir Alyanak ve Abraham Hıdisyan'ın 1950'de kurduğu İstanbul Dramatik Topluluğu, Dadıryan ve Tevyan'ın 1959'da kurdukları Derdez Dergisi Topluluğu ile Agop Ayvaz'ın (Kulis Sanat Dergisi sahibi) 1960'da kurduğu Küçük Topluluk örnek olarak verilebilir²⁷.

Aslında Türk edebiyatı sahasında, musiki alanında, mimaride, spor alanlarında ve diğer birçok alanda Ermenilerin Türk kültürüne büyük katkıları olmuştur. Fakat, bu çalışmanın sahası tamamen bu konu olmadığı için daha fazla bilgi verilememektedir. Zaten bu konularda yayınlanmış pekçok eser de vardır. Geniş bilgi için onlara başvurulabilir.

4. TÜRK SİYASAL HAYATINDA ERMENİ MİLLETVEKİLLERİ

Cumhuriyet döneminde Ermeni Milletvekillerinin başında gelen Berç Kerestecyan Türker, 1870'de Afyonkarahisar'da doğmuştur. Galatasaray ve Robert Kolejerinde öğrenim görmüştür²⁸. Ermenice, Fransızca, İngilizce, Rumca, Almanca, İtalyanca ve İspanyolca bilmekteydi. İktisat ve maliye uzmanı olan Türker, Mütareke yıllarında Osmanlı Bankası Müdürlüğü, T. C. Ziraat Bankası Yönetim Kurulu, Ticaret Bakanlığı Üyeliği²⁹ ve Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti ikinci başkanlığı gibi görevlerde bulunmuştur. İstiklâl Harbi esnasında, Anadolu'daki Millî kuvvetlere yardım için İstanbul'dan gönderilen ve takalarla İnebolu üzerinden silâh, cephane ve sağlık malzemelerini Anadolu'ya aktaranlar arasında yer almıştır. Sakarya Savaşında kullanılan topların evvelce sökülmiş ateşleme mekanizmaları Türker'in borç verdiği 15.000 lira ile Teşkilât-ı Mahsusa tarafından gizlice geri alınabilmıştır.

Gerek İstiklâl Harbi sırasında ve gerekse Lozan Konferansı sürecinde Türkiye'de yaşayan Ermeniler olarak kaderlerini ilgilendiren konularda TBMM lehine tavır koyan Türk-Ermeni Teali Cemiyeti'nin³⁰ üyelerindedir. Berç Türker, milletvekili seçilene kadar cemaat işleri ile doğrudan ilgilenmiş ve Patrik seçimlerinde aktif rol almıştır. 1936 yılında Berç Kerestecyan'a Atatürk tarafından "Türker" soyadı verilmiştir. Cumhuriyet döneminde TBMM'ye giren ilk Ermeni parlamento üyesi olup, 1934-1942 yılları arasında Afyon Bağımsız Milletvekilliği yapmıştır.

Berç Kerestecyan Türker'in 1939 yılı seçimlerinde Afyonkarahisar'dan milletvekili olduğu haberi Cumhuriyet gazetesinin sayfalarına geniş bir şekilde yansımıştır³¹. Türker,

27- Ulu, a.g.e., s. 146-157; Mazıcı, a.g.e., s.139.

28- Onur, a.g.e., s. 35.

29- Ulu, a.g.e., s. 176.

30- Bu Cemiyetin Atatürk'ü ziyaret etmek için yaptığı yazışmalar hakkında bkz; İsmet Görgülü, **Atatürk'ten Ermeni Konusu- Belgelerle**, İstanbul 2006, s. 337-338.

31- "Yurdun Her Tarafında Halk Partisi Mebus Namzetleri İttifakla İntihab Edildiler", **Cumhuriyet**, 27 Mart 1939, No: 5340, s. 1-9'dan aktaran Ulu, a.g.e., s. 177.

Büyük Millet Meclisi'nin ekonomi konusundaki çalışmalarında da söz sahibi olmuştur. Berç Türker, TBMM'de milletvekili olduğu Afyon ili için de önemli çalışmalar yapmış, Afyon'un sorunları hakkında bazı tekliflerde bulunmuş ve ekonomik yönden gelişmesi için Ankara'ya çeşitli vesilelerle raporlar sunarak, bölgeye yatırımlar yapılmasını sağlamıştır. Milletvekili olarak ülkeye hizmet eden Berç Türker'in, Türk kültürüne ve Türkiye'ye de büyük bağlılığı vardı.

Berç Türker TBMM'de pek çok konuda çalışmalar yapmış, kanun teklifleri hazırlamış ve soru önergeleri vermiştir³². Bu önergelerden birinde 1935 yılında, dünyada yaşanan gelişmeler sonucunda, Türkiye'nin kapılarını kapalı tutmasının, özellikle Çanakkale Boğazı'nın kapatılmasının ülke güvenliği açısından gerekli olduğunu belirtmiştir. Her ne kadar barış yanlısı olsa da, "sevgili yurdumuzu her şeyin üstünde tutmak isteriz" diyerek Türkiye sevgisini bu vesileyle açıkça ortaya koymuştur³³.

Kızılay (İkinci) Başkanlığı görevinde de bulunan Berç Türker, Kızılay'ın gelişmesi için büyük gayret göstermiştir. Osmanlı Bankası Merkez Müdürlüğü'nden emekli olan Türker, 26 Temmuz 1949 tarihinde İstanbul'da hayatını kaybetmiştir.

Bir diğer Ermeni asıllı Milletvekili de Münip Boyadır. 1872'de Van'da dünyaya gelmiştir. Annesi Ermeni, babası Süryani³⁴ Boyazade Mustafadır. Kürtçe, Ermenice ve Arapça bilmekteydi. Osmanlı Mebusan Meclisi'nde III. Dönem Hakkari, IV. Dönem Van Milletvekilliği yapmıştır. Siirt ve Hakkari vilayetleri Mutasarrıflığı da yapan Boya, Van Milletvekili olduktan sonra, Van Ermenilerini Ereğ Dağı'nın etrafındaki kayalık kesimden alarak, İskele Caddesi ve Toprakkale civarına yerleştirmiştir. Van'dan II, III, IV, V, VI, VII. Dönemler olmak üzere tam 6 dönem milletvekilliği yapmıştır. 5 Haziran 1958 tarihinde ölmüştür³⁵.

5. ERMENİLERİN YAYINLAMIŞ OLDUĞU BASIN-YAYIN ORGANLARI (1945'E KADAR)

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra özellikle tek partili rejim döneminde Ermeniler tarafından pek çok sayıda gazete ve dergi yayınlanmaya başlamıştır. Bunların dışında bir kısım gazete ve dergiler ise Osmanlı Devleti zamanında yayınlanmaya başlamış ve Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da yayın hayatına devam etmiştir. II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Ermeniler tarafından yayınlanan belli başlı gazete ve dergiler şunlardır:

Ahali: Mardiros Koçyan tarafından 26 Eylül 1936 ile 6 Mart 1937 tarihleri arasında

32- Ulu, a.g.e., s. 178.

33- Ulu, a.g.e., s. 178-179.

34- Hüdavendigar Onur, *Ermeni Portreleri, Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına – 2*, İstanbul 1999, s. 40.

35- Ulu, a.g.e., s. 179.

yayınlanan haftalık bir gazetedir.

Amsıvan Kirki: “Ayn Kitabı” anlamına gelen ve 1 Ocak 1938 ile 1 Mayıs 1938 tarihleri arasında Avedik Aliksanyan tarafından yayınlanan aylık bir dergidir.

Anevşapur: Pakarat Teyvan tarafından 16 Aralık 1926 tarihinden itibaren çıkarılmaya başlanan haftalık mizah dergisidir.

Arevelk: “Doğu” anlamına gelmektedir. 26 Ekim 1931 ile 22 Temmuz 1940³⁶ tarihleri arasında Horan Camcıyan tarafından yayınlanan günlük bir gazetedir. Aynı isimle on beş günde bir, gazeteyle birlikte dergi ilâvesi çıkmıştır. T. Azadyan bu ilave derginin sorumlusudur³⁷. Gazetenin 1389 sayılı nüshası 1 Ocak (İkinci Kanun) 1936 günü yayınlanmıştır. Gazetenin isminin sol tarafında “İktisadî, Siyasî ve Edebî Yevmi Gazete” ibaresi yer almaktadır³⁸.

Ardziv: “Kartal” anlamına gelmektedir. Karilik Adil ve K. Hrant tarafından 1928’den itibaren yayınlanmaya başlayan haftalık millî ve mizahî bir gazetedir.

Arşaluis(ys): 1931’den itibaren Aram Kolancıyan tarafından yayınlanmaya başlanan günlük, siyasi bir gazetedir.

Artsan: “Heykel” anlamına gelmektedir. 1932’den itibaren A. Yeranyan tarafından aylık olarak yayınlanmaya başlayan bir dergidir. Vahan Berberyan burada müdürlük yapmıştır.

Ave(a)dis: “Müjde” anlamına gelmektedir. 1924’ten itibaren Savarş Hagopyan tarafından çıkarılan günlük bir gazetedir.

Aztarar: “Duyuru” anlamına gelmektedir. Manuk Aslanyan tarafından 10 Aralık 1926³⁹ ile 27 Ocak 1937⁴⁰ yılları arasında Ermenice olarak çıkarılan günlük, siyasi ve edebî bir gazetedir. 1937 yılında “devletin iç ve dış siyasasını bozacak zararlı yazılar” yayınladığı gerekçesiyle Matbuat Kanunu’nun 50. maddesi gereği Dahiliye Vekili Şükrü Kaya’nın 27 Ocak 1937 tarih ve 647 sayılı tezkeresiyle yaptığı teklif üzerine İcra Vekilleri Heyeti ve Atatürk’ün onayı ile geçici olarak tatil edilmiştir⁴¹.

Badger: “Resim” anlamına gelmektedir. Y. Kuyumcuyan’ın sahibi olduğu haftalık mizah

36- Nuşen Mazıcı, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu’nun Kökeni 1878-1918**, İstanbul 1987, s. 137.

37- Ulu, **a.g.e.**, s. 278. Dabağyan, gazetenin kuruluş tarihini 1932 olarak vermektedir. Bkz; Levon Panos Dabağyan, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, İstanbul 2006, s. 378.

38- http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/aravelk/aravelk_1936/aravelk_1936_ikincikanun_/aravelk_1936_ikincikanun_1.pdf

39- Ulu, **a.g.e.**, s. 277. Dabağyan kuruluş tarihi olarak 1927 yılını vermektedir. Bkz; Dabağyan, **a.g.e.**, s. 377.

40- Mazıcı, **a.g.e.**, s.137.

41- **BCA**, 30-18-1-2, 71, 6, 9: 27.01.1937; Ulu, **a.g.e.**, s. 277.

ve edebiyat dergisidir. 3 Kasım 1926 ile 1931 tarihleri arasında yayınlanmıştır. Dergi aynı isimle 11 Haziran 1938'de tekrar yayınlanmaya başlamış ve 1940 yılında kapanmıştır. Dergide N. Haçaduryan ile A. Aliksanyan müdürlük görevlerinde bulunmuşlardır⁴².

Cugadomard (Cagadamard?): 1918'den itibaren yayınlanmaya başlayan bu günlük siyasi gazetenin yayını 1924'e kadar sürmüştür⁴³.

Daretsuyts Azkayin Hivantonotsi: "Millet Hastanesi Salnamesi" anlamına gelen ve 1924 yılında yayınlanan bir yıllıktır⁴⁴.

Ermeni Eytamhane Salnamesi: 1926'da çıkarılan bir yıllıktır.

Gagos: 5 Şubat 1938'den itibaren Hrand Paşayan tarafından yayınlanmaya başlanan haftalık mizah dergisidir.

Garta Zis: "Beni Oku" anlamına gelen ve İstanbul'da Z. Arşag tarafından hazırlanan bir yıllıktır. 1934-1941 tarihleri arasını kapsamaktadır.

Gavroş: 1937'den itibaren Garabed Magar tarafından yayınlanmaya başlanan haftalık mizah dergisidir⁴⁵.

Gesur: "Kayın Valide" anlamına gelmektedir. 1936'dan itibaren Pakarad Teyvan tarafından yayınlanmaya başlanan haftalık mizah dergisidir.

Gigo: 20 Ekim 1936 ile 30 Ocak 1937 tarihleri arasında G. Magor, Dırtad Der, Sahagyan tarafından Fransızca olarak yayınlanan haftalık mizah dergisidir.

Gitar: 1930'dan itibaren Avukat Aliksanyan tarafından yayınlanan onbeş günlük bir dergidir.

Hağtanag: "Zafer" anlamına gelmektedir. Garabed Makascıyan tarafından 1925'ten itibaren çıkarılan haftalık bir dergidir.

Hankaridag: 1936'dan itibaren yayınlanmaya başlayan ansiklopedik dergidir.

42- Ulu, a.g.e., s. 277. Dabağyan da 1927 yılında Y. Kuyumcuyan ve B. Pakrat Teyan Efendiler tarafından yayınlanan Ermenice haftalık Badger isminde bir mizah gazetesinden bahsetmektedir. Gazete 1928 yılında kapanmıştır. Bkz; Dabağyan, a.g.e., s. 377. Dabağyan ayrıca 1928'de kapanan bu gazetenin yerine 1931 yılında aynı isimle başka bir gazetenin yayınlandığından ve 1945'te kapandığından da bahsetmektedir. Bkz; Dabağyan, a.g.e., s. 377-378.

43- Mazıcı, a.g.e., s.137.

44- Geniş bilgi için bkz; Ulu, a.g.e., s. 276-280.

45- Gavroş gazetesi ilk olarak 19 Temmuz 1908'de aktör ve yazar Yervant Tolyan tarafından İstanbul'da yayın hayatına haftalık siyasi mizah gazetesi olarak sokulmuştur. İstanbul Ermenileri tarafından büyük ilgiyle karşılanan gazete, Ermenice yayınlanmaktaydı. 1943-1966 tarihleri arasında Onnik Artun Efendi tarafından idare edilmiştir. Geniş bilgi için bkz; Levon Panos Dabağyan, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, İstanbul 2006, s. 371-372.

Hay Khosnag: “Ermeni Sözcüsü” anlamına gelmektedir. Ermeni Patrikhanesi adına Ardavazt ve Zayırmayr Gözüryan tarafından 1924-1930 tarihleri arasında İstanbul’da yayınlanan dini, ahlakî ve edebî aylık bir dergidir.

Hayeli: “Ayna” anlamına gelmektedir. 17 Kasım 1934’ten itibaren yayınlanmaya başlanan haftalık bir gazetedir.

Haygin: “Ermeni Kadını” anlamına gelen bu kadın dergisi 3 Eylül 1918’den itibaren 15 günde bir yayınlanmıştır. 1932’ye kadar yayını sürdürmüştür.

Khrakbeanki Darekirkı: “Şenlik Salnamesi” anlamına gelen bu yıllığı Arsak hazırlamıştır. 1931 ve 1932 yıllarını kapsamaktadır.

Mamul: “Basın” anlamına gelmektedir. K. Hrant tarafından 1932’den itibaren çıkarılmaya başlayan günlük siyasî bir gazetedir. Y. Damgacı burada müdür olarak görev yapmıştır.

Marmara: 1925 yılında Ş. Hagopyan tarafından Ermenice günlük siyasî gazete olarak yayınlanmıştır⁴⁶. 1939 yılına kadar yayın hayatını devam ettirmiştir⁴⁷.

Mego: 1927 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan ve “An” anlamına gelen haftalık bir dergidir.

Mimos: “Soytari” anlamına gelen bu haftalık mizah dergisini 1931’den itibaren Levon Avakyon yayınlamaya başlamıştır.

Nigar: “Resim” anlamına gelmektedir. 1934’ten itibaren Krikor Mihitryan tarafından yayınlanmaya başlanan ve haftada iki kez yayınlanan mizahî bir dergidir.

Nor Huys: “Yeni Duygu” anlamına gelmektedir. Onnik Çatalyan tarafından 14 Nisan 1935 ile 16 Ocak 1937 tarihleri arasında yayınlanan haftalık siyasî, edebî ve mizahî bir dergidir.

Nor Luys: “Yeni Işık” anlamına gelmektedir. K. Magar tarafından 1934’ten itibaren çıkarılmaya başlanan bir dergidir.

Nor Tarman: “Yeni Dönem” anlamına gelmektedir. Dr. Armenag Hancuyan ile A. Sıvacıyan tarafından 1934 ile 3 Kasım 1935 tarihleri arasında yayınlanan onbeş günde bir çıkan dergidir.

Nor-Lur: “Yeni Haber” anlamına gelmektedir. Ermenice günlük siyasî gazetedir. Vahan Toşigyan’ın yönettiği bu gazete, 23 Kasım 1924 tarihinde yayın hayatına başlamıştır⁴⁸.

46- Mazıcı, a.g.e., s.137.

47- Dabağyan, a.g.e., s. 374.

48- Mazıcı, a.g.e., s.137. Gazete, 1943-1954 arasında haftalık olarak yayınlanmıştır.

1953'lere kadar yayınlanabilmiştir. Sahibi Vartan Tovmasyandır⁴⁹.

Pamper: “Haberci” anlamına gelen, haftalık siyasi ve edebi bir dergidir. 1 Nisan 1933 ile 18 Ağustos 1933 tarihleri arasında Aram Dağlaryan ile Yervant Simkeşyan tarafından yayınlanmıştır.

Şarjum: 1930 ile 1931 tarihleri arasında Suren Şamliyan tarafından yayınlanan haftalık siyasi ve edebi bir gazetedir. “Hareket” anlamına gelmektedir. 24 Aralık 1931 tarihinde Suren Şamliyan'ın Türkiye aleyhine müstear isimlerle yazılar kaleme alması ve gazetenin yayınlanmasının kanuni olmamasından dolayı hükümetçe kapatılmıştır⁵⁰.

Şepor: Takvor Papazyan tarafından 1928'den itibaren yayınlanmaya başlayan günlük siyasi bir gazetedir.

Tıdag: 1930-1933 tarihleri arasında Sahak Mıhitaryan tarafından çıkarılan ve “dürbün” anlamına gelen haftalık toplum, mizah ve spor dergisidir.

Türkiye: Mardiros Koçunyan tarafından 21 Şubat 1935 ile 3 Temmuz 1935 tarihleri arasında yayınlanan günlük siyasi bir gazetedir.

Vanaganin Daretsuytsı: “Rahibin Yıllığı” anlamına gelen ve Piskopos Yeğişe tarafından İstanbul'da 1928'de hazırlanan bir yıllıktır.

Verçin Lur: “Son Haber” anlamına gelen bu günlük siyasi gazete 1914'ten itibaren yayınlanmaya başlamış ve 1930'a kadar yayınına devam etmiştir.

Yerçanigin Daretzuytzı (Mutlunun Yıllığı): 1928'de Pakarat Tevyan tarafından İstanbul'da hazırlanan bir yıllıktır.

Zartonk: “Uyanış” anlamına gelen, günlük bir gazetedir. 26 Eylül 1932 ile 1933 tarihleri arasında Püzant Şamliyan tarafından yayınlanmıştır.

6. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERMENİ GÖÇLERİ VE NÜFUSU

Cumhuriyet döneminde Ermenilerin göçleri iki şekilde gerçekleşmiştir. Birincisi, İstanbul ve diğer bazı şehirlerde yaşayan Ermenilerin zamanla Avrupa'ya ve dünyanın diğer ülkelerine göç etmeleri sonucu, bunların yerini Anadolu'dan gelen Ermenilerin doldurması şeklinde gelişen iç göçtür. Diğeri ise Avrupa ve Amerika başta olmak üzere yurt dışına yapılan (dış) göçtür.

49- Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2006, s. 373-374.

50- Ulu, a.g.e., s. 278.

Cumhuriyetin ilk yıllarında da –Osmanlı döneminde olduğu gibi- batılı ülkelerin desteği ile Ermenilerin göçleri devam etmiştir. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra Suriye ve Lübnan'a göç eden Ermenilerin olumlu haberler göndermesi sonucunda, Türkiye'den 1926-1930 yılları arasında Suriye ve Lübnan'a göçler devam etmiştir. "Özellikle Adana, Antep ve Maraş'ta bulunan Ermeniler, Fransızların desteğinde İskenderun ve Mersin limanlarından, demiryolu ile de Antakya-Halep yönünde Suriye ve Lübnan'a göç etmişlerdir. Bu kişilerin sayısı 35-40.000 civarında idi. Fransa'nın 1926 yılında Lübnan Anayasası'nda yaptığı değişikliklerden sonra Ermeniler, Lübnan vatandaşı olarak kabul edilmişlerdir. 1930'lu yıllar, Ermenilerin Beyrut civarında meskun hayata geçiş dönemi olmuştur.

Lübnan, XX. yüzyıl ortalarında Ermenilerin ikinci bir dini merkezi haline getirilmeye çalışılmış ve bu konuda başarı da elde edilmiştir. Bugün Ermenistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan Eçmiyazın Katogigosluğu⁵¹, Ermenistan'ın bütün Ermenilerin yurdu olduğunu ve Eçmiyazın'ın de en büyük ruhani merkez olarak bütün Ermeni kiliselerinin buna bağlanmasını istemiştir. Ancak, 1933 yılında Lübnan'da bulunan Taşnak Partisi etkisindeki Antilyas Katogigosluğu, SSCB'nin dünya Ermenilerinin hamiliğini üstlenmeye başladığı bu yıllarda, Erivan'daki Eçmiyazın Kilisesi'ni kullanması üzerine⁵² Eçmiyazın'ın ruhani üstünlüğünü tanımadığını ilan etmiştir. Bu olayın akabinde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kiliselerin katılımı ile New York'ta yapılan "Ermeni Kiliseleri toplantısında" su yüzüne çıkan bu ikilik, 1957 yılına kadar devam etmiştir. Bu tartışmanın sonunda Eçmiyazın'e bağlanmak istemeyen kiliseler, Antilyas Katogigosluğu'na bağlılıklarını ilan ederek Eçmiyazın'den ayrılmışlardır. Sonraki yıllarda Eçmiyazın Katogigosu I. Vasken zamanında anlaşmazlık daha da büyüyerek, bu dini merkezin ruhani üstünlüğü red edilmiş ve tamamen ayrı bir dini merkez halinde Antilyas Kilisesi kabul edilmiştir. Taşnak grubunun etkisi ve kontrolü altında bulunan bu merkez, siyasi faaliyetlerle uğraşmakta, son Katogigos I. Horen ve Türkiye aleyhindeki propagandaları ile tanınmaktadır. Böylelikle Lübnan'daki Ermeni hareketi ve bir Ermeni sorunu çıkarma çabaları, dini bir merkezin de desteğini yanına almış bulunmaktadır⁵³.

Cumhuriyetin ilk yıllarında bazı Ermeniler, Batılı devletlere göç etmek için Yunanistan'a geçmişlerdir. Ancak Yunan hükümeti Anadolu'dan gelen Rum muhacirlerinin Yunanistan'ın nüfusunu bir hayli artırdığı için bir çok Ermeni'yi ülke dışına çıkarma kararı almıştır. Bu Ermenilerle Cemiyet-i Akvam Muhacirler Komisyonu ilgilenmiş ve bu kişiler göçmen kabul eden Erivan, Kafkasya ve Amerika'ya sevk edilmiştir⁵⁴. Sadece 1928'de 4.000 Ermeni, Yunanistan'dan Ermenistan'a göç etmiştir. 5.000'den fazlası ise Suriye, Fransa ve Güney Amerika'ya gitmiştir. 1925-1930 arasında Yunanistan'daki Ermenilerin

51- Eçmiyazın Katogigosluğu'nun tarihsel süreçteki önemi hakkında geniş bilgi için bkz; Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı, Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar**, İstanbul 2005 s. 19-127.

52- Eçmiyazın Katogigosluğu ile Antilyas Katogigosluğu'nun güç mücadelesi hakkında bkz, Ali Arslan, **a.g.e.**, s. 131-148.

53- Uras, **a.g.e.**, s. LXVII-LXVIII.

54- Ulu, **a.g.e.**, s. 299-300.

65.000'i ülkeden ayrılmıştır⁵⁵.

“1930’lu ve 40’lu yıllarda çeşitli kampanyalar neticesinde Ermenistan’a da Ermeni göçleri yaşanmıştır. Büyük kampanyalara rağmen Ermenistan ekonomik, siyasî ve sosyal açıdan hiç de yerleşilecek bir yer değildir. Çünkü 1933 yılında Ermenistan’da işe yetersizliği had safhaya ulaşmış, hastane ve okullarda yakacak odun kalmamıştır”⁵⁶.

Çeşitli ülkelere dağılmış olan Ermenileri Ermenistan’a nakletmek için Milletler Cemiyeti nezdinde çalışmalar yapılmıştır. 1925 yılında Dr. Fridtjof Nansen başkanlığındaki bir heyet Ermenistan’a giderek göçmenlerin Ermenistan’a nakilleri konusunda incelemelerde bulunmuştur. Nansen, yaptığı araştırma sonunda bir rapor hazırlamıştır. Rapora göre; önce Yunanistan’daki 30.000 Ermeni, daha sonra ise Suriye ve Balkanlar’daki Ermenilerin nakli yapılacaktır. Bu iş için Fransa, İngiltere, İtalya ve Amerika kaynak sağlayacak, Ermenistan ise arazi verecektir. Sevkiyatlara ise 1927 yılında başlanacaktır⁵⁷.

1929-1937 arasında 16.000 kadar Ermeni daha Yunanistan’dan Ermenistan’a dönmüştür⁵⁸. 1923 yılındaki *Das Neue Armenien* dergisinin verdiği rakamlara göre Türkiye çevresine 700.000; Avrupa, Amerika ve Mısır’a 300.000 Ermeni iltica etmiştir. Diğer taraftan Uluslararası İşçi Bürosu Ermeni mültecilerinin sayısını 1925’te 621.000 olarak vermektedir. Dr. Nansen ise Temmuz 1925 tarihli raporunda, mülteci Ermenilerin toplam sayısının 300.000 ile 400.000 olduğunu hesaplamıştır⁵⁹.

Batı Avrupa’ya göçen Ermeni sığınmacıların içinde en kalabalık kısım Fransa’ya gitmiştir⁶⁰. Fransa’ya giden Ermenilerin büyük kısmı sanayi merkezlerine yerleşmiştir. Burada ilk zamanlar fabrikalarda vasıfsız işçi olarak çalışan ve sanata karşı kabiliyeti olan Ermeniler, zamanla kendilerini geliştirerek fabrika sahibi olmuşlardır.

1912 ile 1924 tarihleri arasında Kanada’ya da 1.244 Ermeni göç etmiştir. Aynı dönemde Amerika Birleşik Devletleri, Ermenistan’dan gelen 34.136 göçmeni kabul etmiştir⁶¹. Kuzey Amerika’ya göç eden bu göçmenlerin neredeyse tamamı Anadolu’dan gitmiştir.

Bu büyük göç dalgası nedeniyle çok sayıda Ermeni de Türkiye’den ayrılmıştır. Öyleki, ayrılanlar arasında Ermeni Meclis-i Umumisi üyeleri bile bulunmaktadır. 140 kişilik Ermeni Meclis’inden yaklaşık 100 kişi, ya Cumhuriyet’in ilanından hemen önce ya da sonra Türkiye’yi terk etmiştir. Bu nedenle Ermeni Meclisi ancak 40 kişi ile toplanabilmiştir⁶².

55- Elçin Macar, “Yunanistan Ermenileri”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. II, Ankara 2007, s. 978.

56- Ulu, **a.g.e.**, s. 300.

57- Ulu, **a.g.e.**, s. 299-301.

58- S. Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, Ankara 2008, s. 115.

59- H. Özdemir, K. Çiçek vd., **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Ankara 2004, s. 157.

60- Bu konuda bilgi için bkz; H. Özdemir, K. Çiçek vd., **a.g.e.**, s. 167-170.

61- Ermenilerin ABD’ye göçleri için bkz; H. Özdemir, K. Çiçek vd., **a.g.e.**, s. 162-167..

62- Ulu, **a.g.e.**, 299-302.

Türkiye'deki Ermeni cemaati dış göçler dışında, kendi iradeleriyle yönü Anadolu'dan İstanbul'a olan göçleri de yaşamıştır. Türkiye'deki kentleşme olgusu bu göçlerin temel nedenini oluştursa da, Anadolu'da açık Ermeni okulunun kalmaması ve çeşitli ekonomik ve sosyal nedenlerle, İstanbul'a olan göç zamanla hız kazanmıştır. Aslında bu göçler bazı dönemlerde Ermeni Patrikliği tarafından da desteklenmiştir. Anadolu'dan İstanbul'a gelen kişilerin korunup kollanması için "Göçmenler Komisyonu" kurulmuştur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan getirilen çocuklar ve aileler için cemaat içinde çeşitli yardım heyetleri oluşturulmuştur.

Göç eden ailelerin çok sayıda çocuklarının eğitimini temin etmek üzere Kalfayan ve Karagözyan Yetimhaneleri ile Halicioğlu Nersesyan, Topkapı Levon-Vartuhyan, Balat Horenyan ve Kumkapı Dışı Boğosyan-Varvaryan okullarına⁶³ başvurulmuştur. Öğrencilerin bir bölümü ise İncirdibi Ermeni Protestan okulunda eğitim görmüşlerdir.

Anadolu'dan İstanbul'a olan bu göç hareketi sayımlarda da açıkça görülmüştür. 1927 yılında yapılan ilk sayıma göre Gregoryanların % 69'u İstanbul'da yaşarken, 1965'de yapılan sayımda ise İstanbul'da yaşayanların oranı % 88'e çıkmıştır.

Bu arada Mübadele ile Rumların Yunanistan'a gitmesi üzerinde kanunî bir düzenleme olmamasına rağmen, Ermenilerin sınır bölgelerinden veya riskli askerî alanlardan uzaklaştırıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca Türkiye içerisinde dolaşım kanunu ile yabancı ve azınlıkların ülkede yapacakları yer değişikliklerinde de bazı kısıtlamalara gidilmiştir.

Ermenilerin iskan yerlerindeki değişiklikleriyle bağlantılı olarak alınan kararlarda, ilgili kişilerin geçmişte yapmış olduğu faaliyetler dikkate alınmıştır. Milli Mücadele döneminde Taşnak ve Hınçak örgütleri vasıtasıyla zararlı faaliyetlerde bulunan kişiler daha sonra tespit edilmiş ve daha risksiz bölgelere gönderilmiştir.

Göçler, sonraki dönemlerde siyasal istikrar ve ekonominin geliştiği devirlerde azalırken, ekonomik nedenler ve bazı büyük kayıplara neden olan doğal afetlerin olduğu zamanlarda yüksek oranlara ulaşmıştır.

1927 sayımlarının daha önceki sayımlardan en önemli farkı, memleketin iş gücü ve eğitim durumunu tespit etmeye yönelik soruların da yer almasıdır. Aslında 1927 genel nüfus sayımı, takip edilmesi gereken nüfus ve iskân siyasetinin esaslarını tesbit etmek için de çok kıymetli bilgiler vermektedir. Yurdun nerelerinde ne ölçüde nüfusa ihtiyaç olduğunu göstermektedir⁶⁴.

Sayımın istatistikî bilgiler elde etmek için yapılacağı vurgulansa da soru formunda bulunan din ve ana dil gibi sorular, Türkiye'nin etnik dağılımını da ortaya çıkarmıştır. Sayımda sorulan ana dilden kasıt aile içinde konuşulan dildir. Bu arada Hıristiyan olanların mezhepleri de kaydedilmiştir. Sayımın sonuçları açıklanınca Müslim ve gayrimüslim

63- Bu okullar hakkında bilgi için bkz; Dabağyan, a.g.e., s. 313-331.

64- TBMM C.H. Fırkası Grubu (Nüfus Komisyonu) Raporu, (Ankara 1934), s. 71.

vatandaşların sayıları da büyük oranda belirlenmiştir. Sayım verilerinden anlaşıldığı üzere, azınlıkların sayısında büyük bir azalma olmuştur. Müslüman unsurun nüfusun neredeyse tamamını oluşturacak boyutta çıkması, bazı yazarların “bir cinsten, bir kandan ve bir mayadan” ifadelerinin kullanmasına zemin oluşturmuştur⁶⁵.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1927 nüfus sayımı, aslında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin karakterini yansıtmıştır. Çağdaş bir nüfus sayımı olmaya gayret eder, ama bu konuda çeşitli yönlerden tam değildir. Biçim açısından, bu sayım Osmanlı sayımlarında bulunmayan kategorilerin eklenmiş olması nedeni ile nispeten çağdaştır. 1927 sayım sonucunda elde edilen verilere bakıldığında Türkiye nüfusunun beklenenin çok üstünde olduğu görülmektedir. 6.584.474'ü erkek, 7.075.801'i kadın olmak üzere toplam nüfus 13.660.275 olarak belirlenmiştir.

1927 yılında yapılan sayıma göre Ermenilerin gerçek nüfusunu tespit etmek pek mümkün değildir. Çünkü vatandaşa sorulan sorular arasında “ana dil” ve “din” sorusuna verilen cevaplar arasında bir çelişki vardır. Ana dil sorusuna “Ermenice” cevabı verenlerin sayısı 67.745 kişi olmakla birlikte, “din” sorusuna verilen cevapta sadece Gregoryan olanlar 77.433 olarak tespit edilmiştir. Gregoryanların tamamının Ermeni olduğu göz önünde bulundurulduğunda dil ve din konusunda bir çelişkinin doğduğu görülecektir. Dolayısıyla bu veriler o dönemde Ermeni nüfusunu tespit etmek için yeterli değildir. Nihai bir sonuca varmak için Türkiye'de yaşayan Katoliklerin bir çoğunun ve Protestanların da bir bölümünün Ermeni olduğunu hesaba katmak gerekir. 1927 yılı sayım sonuçlarına göre; Katolik: 39.511, Protestan: 6.658 kişi olarak tespit edilmiştir.

Türkiye Ermenileri Cemaati, 1927 yılı sayımlarına göre İstanbul'da 52.576 kişi olmak üzere Anadolu şehirlerindekiyle birlikte Türkiye'de toplam 80.286 Ermeninin yaşadığını belirtmektedir⁶⁶.

1935 sayımları milliyetçi duyguların biraz daha ön plana çıktığı bir sayım olmuştur. Devlet 1927 yılında yapılan sayımlara göre yeni politikalar üretmiş ve ülkede dil birliğini oluşturmak için büyük gayretler sarf etmiştir. Bunun sonuçlarının görüleceği zaman ise sayımlardır.

Ülkenin uzun süren savaşlardan yorgun ve bitkin çıkmış olması, önemli sayıda ve özellikle işgücüne sahip erkek nüfusunu kaybetmiş olması yüzünden devlet, Türk milletinin sayısının artmasını arzu ediyordu. Nüfusu özendirmek için dönemin gazetelerinde yer alan çok çocuklu aile hayatını özendiren haber ve fotoğraflar yayınlanmıştır.

65- Falih Rıfkı Atay, *Nüfus Meselesi ve Nüfus Sayımı Hakkında Fikirler*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1936, s. 2'den aktaran Ulu, a.g.e., s. 309.

66- 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 7'den aktaran Ulu, a.g.e., s. 311.

Cumhuriyet Dönemi Nüfus Sayımlarında Ana Dili Ermenice Olanların Sayısı⁶⁷

Sayım Yılı	Ana Dil (Ermenice)	2. Dil	Toplam	Türkiye Nüfusu	%o (Binde)
1927	67.745	-	67.745	13.629.488	4,97
1935	57,599	9,782	67,381	16,157,450	4,17
1945	47,728	12,354	60,082	18,790,174	3,18
1950	52,776	9,322	62,098	20,947,188	2,96
1955	56,235	6,084	62,319	24,064,763	2,59
1960	52,756	19,444	72,2	27,754,820	2,6
1965	33,094	22,26	55,354	31,391,421	1,76

7. HATAY'IN ANAVATANA KATILIMI SÜRECİNDE ERMENİLERİN TUTUMU

Ermeniler Hatay'ın Fransızlar tarafından işgali esnasında ve sonrasında Türkiye'ye katılımı sürecinde farklı davranışlar sergilemişlerdir. İşgalin ilk günlerinde Ermeniler Fransızlara destek verdikleri gibi, sokaklarda taşkınlıklar bile yapmışlardır. Ankara Antlaşması (20 Ekim 1921)⁶⁸ sonrasında Fransızlar'ın Adana havalisinden çekildikleri sırada bir kısım Ermeniler, çekilen Fransız kuvvetleri ile beraber İskenderun'a yerleşmiş ve burada Türkler aleyhine faaliyetler yürütmüşlerdir. Ayrıca I. Dünya Savaşı'nda Antakya'da Musa Dağı'nda isyan eden ve Kıbrıs ile Mısır'a kaçan Ermeniler, mütarekeyi müteakip Fransız işgali ile birlikte tekrar Hatay'a dönmüşlerdi. Böylece Hatay ve havalisinde 30-40 bin Ermeni toplanmış oldu. Hatay meselesinde Türklerin karşısında bir problem olarak yer alan grup genellikle Fransa'nın kendi çıkarları için dışarıdan getirip yerleştirdiği Ermeniler veya bu politikalara alet olan azınlıktaki kişiler olmuştur. Fransa, bölge üzerindeki politikalarını rahatça uygulayabilmek amacıyla bölgeye dışarıdan Ermeni getirmek için çok çeşitli yöntemler kullanmıştır.

Ankara Antlaşması'nda ve 1926 ile 1929 yıllarında karşılıklı olarak alınan kararlarda Antakya'ya hariçten yabancı unsur giremeyeceği kayıtlı olmasına rağmen, İskenderun'a getirilen Ermenilerin sayısı 30.000'i bulmuştur. İskenderun'dan Nusaybin'e kadar olan güzergahın çeşitli yerlerine Ermeniler yerleştirilmiştir. Fransa bu yolla Ermenileri arazi sahibi yapmış ve bölgedeki Ermeni nüfusunu artırma yoluna gitmiştir.

67- Ulu, a.g.e., s. 312.

68- Fransa ile imzalanan Ankara Andlaşması hakkında geniş bilgi için bkz; İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, C. I, Ankara 1983, s. 48- 60; Mustafa Budak, "Ankara İtilafnamesi Sürecinde Suriye Sınırı Üzerindeki Tartışmalar", **AAMD**, XIII/38, Temmuz 1997, s. 397-425; Bige Yavuz, "1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşaması", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, s. 205-241; Mustafa Turan, **Millî Mücadele'de İşgallerin Kabulü, Reddi ve Siyasî Çözüm Arayışları**, 111-138, 155-158. Meclis'teki tartışmalar için bkz; **TBMM.GCZ**, C. II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, s. 290-372.

İşçileri Bakanı Şükrü Kaya tarafından 27 Mayıs 1928 tarihinde Başbakanlığa gönderişlen bir yazıda Ermenilerin bölgeye nasıl yerleştirildiği hakkında şu bilgilere yer verilmiştir:

“1- Türk ve Müslüman ekseriyetini düşürmek maksadıyla Fransızlarca Antakya havalisine iskan edilmek üzere Yunanistanda celbi mutasavver 20.000 Ermeninin her ne sebepten isticlabının akim kaldığı ve bazı rivayete göre bu iskan meselesinin İskenderun Meclisi Umumisinden istihsal edilmek istenilen yerli ahaldiden kısmı küllisinin muhalefet etmiş olduğu,

2- Geçen Eylül ve Teşrini evvel 927 aylarında Antakya ve İskenderuna gelen Cemiyeti Akvam Mümessili tarafından Antakya havalisine Ermeni iskanı hususunda nakdi muavenet ve son intihabda Antakyadan Ermeni mebusu intihab olunan Mosir (?) namındaki Ermeninin bu iskan işleri için tevkil edilmiş bulunduğu,

3- Antakya'nın garbında Ermeni köyü olan (Batlayas) karyesi civarında İkiz Köprü mevkiinde bu kısım arazi iştirah olunarak bu araziye Suriye dahilinden getirilen Ermenilerin iskan olunduğu ve teşkil olunan kurra ismin Ermenice Yeni Zeytun manasına olan (nur zeytun) tesmiye olunduğu,

4- Amik ovasındaki Şükrü Çayırına da Kırıkhan'a kadar yine Suriye dahilinden getirilen bir kısım Ermenilerin iskan edildiği,

5- Suriyenin müntehayı şarkında ve sahilde kâin (Meyadon?) namındaki karyeyi de iştirah için sahibi bulunan Antakyalı Yahyazade Nizameddin Efendiye (2500 ila 3000) altun teklif edilmez ise de sahibinin bu fiyata satmamaz veya iştirahdan sarf-ı nazar edilmez olduğu istihbar kılınmıştır”⁶⁹.

Fransa, göçlerle Ermeni nüfusunu artırmanın yanısıra yapılan sözde sayımlar ve çıkarılan istatistiki bilgilerle de nüfus oranlarında yanıltma yolunu kullanmıştır. Ermeniler, bölgeye yerleştirilmekle kalmayıp Türklere karşı da silâhlendirilmişlerdir⁷⁰.

Önceleri Fransızlar tarafından Arappınar'da göçebe Kürtlerden toplanan silâhlar, Fransa ve Suriye taraftarı Ermeni ve Kürtlere dağıtılmıştır⁷¹. Bu dönemde Fransa tarafından oluşturulmaya çalışılan kutuplaşma Hatay'ın sınırlarını da aşmıştır. Fransızların tahriki ve teşvik sonucu Beylan'daki (Belen) Taşnak Ermenileri Türk abidesine kurşun atmışlar ve hakaret etmişlerdir⁷². Amaçları Türkleri tahrik ederek yeni olaylar çıkmasını sağlamak

69- Fransızların Ermenileri Hatay'daki Türk-Müslüman yoğunluğunu azaltmak maksadıyla Antakya ve çevresine yerleştirmesi hakkında bkz; **BCA, FON Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 108-710-17, 27.05.1928.**

70- Suriye'de bulunan Ermenilerin ve Kürtlerin bu dönemdeki silâhlanmaları hakkında bkz; **BCA, FON Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 607-103-9, 14.10.1935**

71- “Sancağa Yeniden Asker Sevk ediliyor”, **Vakit**, 7 İkincikanun 1936, No: 6822, s. 1'den aktaran Ulu, a.g.e., s. 193. Hatay'da çıkan gazetelerin birinde de “Bir Ermeni Çetesi” başlığıyla verilen haberde silâhlı Ermenilerin bölgeye gönderileceğinden bahsedilmektedir. Bkz; Mehmet Tekin, **Hatay Basın Tarihi**, Antakya 1985. s. 90.

72- 1909'daki Adana Ermeni olayları sırasında da Hatay'daki Ermenilerle Müslümanlar arasında zaman zaman şiddet olayları meydana gelmişti. Bu konuda bilgi için bkz; “II. Meşrutiyet Döneminde Adana ve Antakya Böl-

ise de bunda başarılı olamamışlardır. Türk ahali soğukkanlılığını korumuş ve yapılan bu tecavüzü tarafsız gözlemcilerle bildirmişlerdir⁷³.

Fransa, bu dönemde Ermenileri Türklere karşı kıskırtmakla yetinmemiş, bu kişilerden çeteler oluşturarak, onlara resmî üniforma da giydirmişti. Artık subay kıyafetli olan çete üyeleri, Kırıkhan ve Reyhanlı'da pazar yerinde ve sokaklarda rast geldikleri Türkleri silâh zoru ile açıkça tehdit etmeye başlamışlar ve içlerinde belediye görevlileri de olmak üzere çok sayıda kişiyi tutuklamışlardır⁷⁴.

Diğer taraftan Fransa ve Suriye'de bulunan Türk düşmanı bazı unsurlar, şiddet önlemlerinin yanısıra Türklere siyasi baskı yapmak için de ittifaklar oluşturmaya çalışmışlardır. Böylelikle Türklere karşı ortak bir cephe oluşturarak, Türkler arasında ayrılıklar çıkarılacak ve yapılacak seçimlerde birlik olup Suriye'ye katılım sağlanacaktır.

Bu arada Türkiye'de Lozan Antlaşması ile kazandığı ayrıcalıklı statüde ve Türk milleti ile barış içinde yaşayan Ermeniler, Hatay'da bazı Ermenilerin Türklere karşı sergiledikleri bu olumsuz tavırlara karşı büyük tepki göstermişlerdir. Bu konudaki tepkilerini duyurmak amacı ile 21 Ocak 1936 tarihinde İstanbul'da toplanan Türk Ermenileri İdare Heyeti, Türk Ermenileri İdare Heyeti Genel Başkanı Bedros Horasancı'nın imzasıyla bir beyanname yayınlamıştır⁷⁵. Türkiye'deki Ermenilerin tepkileri ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Türkiye'deki Ermeni basını da Hatay meselesi ile ilgili destek haberleri yaymıştır⁷⁶.

gesindeki Ermeni Olayları", Muhammet Erat, **Türk-Ermeni İlişkileri (1918-1923)**, İstanbul 2017, s. 221-238. 73- "Taşnak Ermenilerinin Bir Küstahlığı; Beylan'daki Türk Abidesine Kurşun Atmak Cür'etini Gösterdiler", **Cumhuriyet**, 18 İkincikanun 1937, No: 4556, s. 1-4'ten aktaran Ulu, a.g.e., s. 194.

74- "Hatay'daki Çeteler Resmî Üniforma Giydiler", **Cumhuriyet**, 23 Mart 1937, No: 4617, s. 1'den aktaran Ulu, a.g.e., s. 194.

75- Bu beyannameye şu ifadeler yer verilmiştir: "Türk ulusunun yüksek menfaatlerine ve şanı şerefine uygun bir tarzda Sancak meselesinin halli için durediş hükümetimizin azami sayı gayret sarf ettiği önemli bir anda, mazinin ser derslerinden ve tecrübelerinden mütebbih olmayıp mensup buldukları ırkın varlığına dahi muzır olarak ecnebi memleketlerde ve ecnebi teşvikatına kapılan gayri mesul bazı Ermeni komitecileri tarafından son zamanlarda vuku bulan melun neşriyat ve hareketlerinden dolayı çok müteessif ve kalben müteessiriz. Mübeccel Türk Cumhuriyetimiz devrinde kanunun çerçevesi dahilinde hür yaşayan bütün Türk Ermenilerinin samimi duygularına ve salim düşüncelerine tercüman olarak ve malumu ilam kabilinden olmak üzere bir kere daha alenen ve yüksek sesle beyan ederiz ki; Medeni milletlere imtisal örneği teşkil edecek adalet, serbestlik ve müsavilik memleketimizde hüküm sürmekte bulunduğu gibi şerefli cumhuriyetimizin dört bir tarafa saçtığı feyz ü bereketten bila tefrik-i cins ve mezhep müstefit olmaktayız. Binaenaleyh ülkemiz haricindeki taşındıkları Ermeni ismine dahi lâyık olmayan kemiyetçe ve keyfiyetçe ehemmiyetsiz sözü geçen bazı kimselerin hezeyanları, düşüncesiz ve fena hareketlerini nefretle reddeder ve onlara lanet okuruz. Pek samimi, yürekte kopup sağlam bir düşünceye dayanan yukarıdaki beyanatımızın, yurttaşlık, Türklüğe bağlılık ve cumhuriyetimize sadakat ve sevgi saikalarından doğmuş olmakla beraber güneş kadar aşikâr olan hakikatin, manevi körleri aydınlatmaya ve bilvesile ona yani hakikate yararlık göstermeye ayrıca hadim olacağına eminim." "Türk Ermenileri Hatay'da Yabancı Teşvikine Karşı Bazı Ermenilere Lanet Okuyorlar", **Vakit**, 21 İkincikanun 1936, No: 6837, s. 1-2'den aktaran Ulu, a.g.e., s. 195.

76- Mesela, "Jamanak" gazetesi 19 Ocak 1937 günü sayısında Cumhuriyet gazetesinde çıkan haberleri birinci sayfada büyük harflerle manşetten vererek çerçeve içerisinde şu yorumu yapmıştır; "30 senelik neşriyat hayatıyla Ermeni matbuatının duayeni bulunan gazetemiz daima memleket ve milletin menfaatlerini müdafaa etmiştir. Gazetemiz Sancak meselesinde de derhal vazifesini ifa ederek Suriye Ermenilerini Taşnaklar'a karşı teyakkuza ve

Öte yandan Fransa'nın tahrikleri neticesinde bazı Ermeni din adamları Suriye'de Türkler aleyhine beyanatlar vermiştir. Bu beyanatlar da Türkiye Ermenileri tarafından büyük bir tepki ile karşılanmıştır.

1938'deki seçimlerden önce de Fransızlar, Suriye'deki Taşnak ve Hınçak Ermenilerini birleştirerek, birçok Ermeni ve Arabı Hatay'a sokarak Türkler aleyhinde çalışmalarını isteyecektir⁷⁷.

Ermenilerden bazıları belirli dönemlerde Türkler aleyhine bir tutum sergilemiş olsalar da, Türkler ve Ermeniler arasındaki diyalog Hatay'ın Türkiye'ye katılım çalışmalarının her safhasında devam etmiştir. Hatay meselesinin sonuna yaklaşıldığı 1936 yılından itibaren, Ermenilerin önemli bir kısmı Türklerin yanında yer almaya başlamıştır. Hınçak Ermenileri ile Antakya ve İskenderun'un istiklâlini kazanması konusunda yapılan temaslar neticesinde Ermeniler, Türklerle işbirliği yapma kararı aldılar⁷⁸. Özellikle 1936 yılında yapılan seçimlerde Ermeniler büyük bir çoğunlukla Türklerle birlikte hareket etmişlerdir. Ermenilerin bu tutumu Türkiye'de bulunan Ermeni cemaati tarafından da takdirle karşılanmıştır.

Hatay davasında Türkiye'deki Ermenileri temsilen düşüncelerini açıklayan Ermeni Patriği Mesrop Naroyan; Hatay'da yaşanan Türk-Ermeni birlikteliğini takdir ettiğini belirttiikten sonra; "Tarihte Türk ve Ermenilerin bir millet olarak yaşadıklarını, imparatorluğun son zamanlarında yaşanan bazı olayların iki kardeş milleti anlaşmazlığa sevk ettiğini söylemiştir. Herkes için feyiz ve inkişaf devri açan Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, anlaşmazlıkların tamamen ortadan kalktığını beyan etmiştir. Cumhuriyet devri başladıktan sonra, sadece Türkiye dahilindeki Ermenilerin değil, yurt haricindeki Ermenilerin de bizim duygularımızla müteahhis oldukları kanaatinde olduğunu ve sonuç olarak Antakya'daki Ermenilerin oradaki Türk kardeşleri ile müşterek düşünmelerini, müşterek hareket etmelerini, müşterek hedefe yürümelerini tabii addedip, Ermeni aleminin en büyük dini reisi sıfatı ile bu hareketi takdir etmiştir".

Hatay'daki Ermenilerin Türklerle dayanışma içinde bulunmaları ile ilgili olarak Ermeni Cismani Heyeti Başkanı Bedros Horasancı da bir açıklama yaparak; hayatının uzunca bir kısmını Türklerle birlikte ve Türk devleti hizmetinde geçirdiğini ve gayesinin, aynı yurdun çocukları olan iki kardeş ırkı his ve fikir birliğinde inkişaf etmiş ve kuvvetlenmiş

onların gizli maksatlarına alet olmamaya davet etti. Bu tavsiyemiz müspet netice verdi ve Sancaktaki Ermeniler Türk kardeşlerine ve Türk Anavatanına bağlı kaldılar. Bu hareket bilumum Ermeniler tarafından da takdir edildi. Her meselede olduğu gibi Sancak davasında da Taşnakların Ermeniler için bir bela kesildiklerini yazdık. Bütün Ermeniler artık tahammül edilmez bir hale gelen Taşnakların meşum faaliyetlerini nefretle reddetmektedirler. Türk meslektaşlarımız Taşnakların Ermenilerle Türklerin başına bela kesildiklerini kaydetmekte haklıdır." "İstanbul Ermenileri Taşnaklar'a Ateş Püskürüyor", **Cumhuriyet**, 20 İkincikanun 1937, No: 4558, s. 1-5'ten aktaran Ulu, **a.g.e.**, s. 198.

77- Yusuf Sarınoy, "Atatürk'ün Hatay Politikası-1 (1936-1938)", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-**, **Haz., Berna Türkdoğan, Ankara 2000, s. 420.**

78- "Hınçak Ermenileri Hatay'ın Muhtariyeti Mücadelesinde Türklerle Beraberdir", **Vakit**, 13 Birinciteşrin 1936, No: 6739, s. 25'den aktaran Ulu, **a.g.e.**, s. 199.

bir halde görmek olduğunu belirtmiştir. Horasancı sözlerine devam ederek, Hatay'da Türk ve Ermeni dayanışmasının bu gayenin gerçekleşmesine en güzel bir örnek olduğunu, bu birlikteliği takdirle karşıladığını kaydetmiştir. Açıklamasının sonunda ise şu anlamlı ifadeyi kullanmıştır: “Tarihi ve ananevi Türk-Ermeni kardeşliği yalnız Türkiye’de değil, her yerde ve bütün kudreti ile ilelebet yaşayacaktır”.

Hatay’daki olaylarla ilgili olarak Ermeni Cemaati Umumi Meclisi Başkanı Dr. Andre Vahram da bazı açıklamalarda bulunmuştur. Başkan Vahram şu beyanatta bulunmuştur: “... Biz Antakya Ermenilerinin bu mesut tezahürüne hiç şaşmadık; çünkü bundan daha tabii bir şey olamazdı. Sadece memnuniyet ve iftihar duyduk. Çünkü Ermenilerin vatandaşlık hislerini göstermekte Türk kardeşlerinden geri kalmadıklarını anlamıştık. Antakya, İskenderun Türk davasının kazanılması Ermenilerin de haklarını kazanmaları demektir”⁷⁹. 1936 yılında yaşanan olaylar da Türk ve Ermeni dayanışmasına iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Bu arada 27 Ocak 1937 tarihinde, Sancak’ı ayrı bir varlık sayan, içişlerinde tam bağımsızlığı öngören⁸⁰, İskenderun limanından Türkiye’nin transit geçişinde bazı ayrıcalıklar sağlayan ve Sancakta Türkçe’nin de Arapça gibi resmi dil kabul edilmesine imkan veren bir antlaşma Türkiye ile Fransa tarafından imzalandı⁸¹. Bu anlaşmaya karşı da Ermenilerin tutumu oldukça olumlu olmuştur. Çoğu Hatay Ermenisi, bu olaya Türkler gibi sevinmiştir⁸².

Bu arada 28 Ocak’ta İçişleri Bakanlığı, bütün vilayetlere ve müfettişliklere bir talimat göndererek, Türkiye ve Hatay’da mitingler yapılmasını istemiştir. Bu talimatta, 31 Ocak’ta yurdun her yerinde “Hatay için başarı mitingleri yapılması istenmekte” ve mitinglerin ne şekilde gerçekleştirileceği, ne konuşulması gerektiği üzerinde durulurken “Ermenilerden dostane” bir şekilde bahsedilmesinin istenmesi dikkat çekicidir⁸³.

Bu arada 1937 yılından itibaren Hatay’da Ermenilerin büyük bir kısmının Türkler lehine tavır koymaları Fransa’yı da harekete geçirdi. Gerek Türk-Fransız ilişkilerini düzeltmek, gerekse dünyada meydana gelen büyük siyasal çalkantıda Türkiye gibi bir destekçi kazanmak için Fransa, bu defa Hatay’daki Ermenileri sükunete davet etmeye başladı. Bu maksatla bazı görevlilerini görüşmelerde bulunmak için görevlendirmiştir. Fransız Yüksek Komiseri’nin Hatay temsilcisi Albay Collet, Antakya’daki Ermeni murahhası rahip Hat, Türk Konsolos ve valisinin de bulunduğu bir toplantı yapmıştır. Bu toplantının ardından,

79- “Patrikhane Antakya’daki Ermenileri Taktir Ediyor”, **Cumhuriyet**, 21 İkinciyeşrin 1936, No: 4500, s. 1-6’ dan aktaran Ulu, **a.g.e.**, s. 200-201.

80- Ergünöz Akçora, “Hatay’ın Anavatan’la İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri”, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-**, Haz., Berna Türkoğan, Ankara 2000, s. 343; Yusuf Sarımay, “Atatürk’ün Hatay Politikası-1 (1936-1938)”, **aynı eser**, s. 372.

81- Bu hususlar aynı yıl Milletler Cemiyeti tarafından karar altına alınmıştı. Bkz; Mustafa Sıtkı Bilgin, “Hatay Meselesinin Ortaya Çıkmasında Suriye Ermenileri’nin Oynadığı Rol (1939-1946)”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. II, Ankara 2007, s. 955.

82- Cafer Ulu, “Hatay’ın Türkiye’ye Katılım Sürecinde Ermeni Cemaatinin Tutumu”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. II, Ankara 2007, s. 1016,

83- Yusuf Sarımay, **a.g.m.**, s. 372-373.

-6 Haziran 1938'de göreve başlamış olan- Hatay Valisi Abdurrahman Melek de rahip Hat ile samimi bir görüşme gerçekleştirmiştir. Yapılan bu görüşmeler, Hatay'daki Türk-Ermeni ilişkilerine son derece olumlu etkiler yapmıştır⁸⁴.

Bu dönemde basında, köşe yazılarında Türklerin ve Ermenilerin birlikte mesut bir şekilde yaşamaları için pek çok ortak noktanın bulunduğunu bildiren köşe yazıları da yayınlanmıştır⁸⁵.

Diğer taraftan 2 Temmuz 1938 tarihinde Türkiye Ermeni Patriği Mesrop Maroyan, İçişleri Bakanlığı ile CHP Genel Sekreterliği'ne başvurarak, Hatay'daki Ermenilerden Türkler aleyhine çalışanları uyarmak amacıyla iki tane rahibi Hatay'a göndermek için izin istemiştir⁸⁶.

1938'de Hatay'ın bağımsızlığını kazanması⁸⁷ haberi tüm yurttaki gibi, Ermeniler arasında da büyük heyecan uyandırmıştır. Bu maksatla Ermeni Patrik Kaymakamı

84- "Kırıkhan'da Bir Anlaşma Toplantısı Yapıldı", **Cumhuriyet**, 25 Haziran 1937, No: 5070, s. 1-7'den aktaran Ulu, **a.g.e.**, s. 201-202.

85- Bu konuda Yunus Nadi, Cumhuriyet'teki bir yazısında şu hususları dile getirmişti: "... Atatürk'ün bütün inkılaplarına ve bu meyanda tarihi doğru yola sokan ilmi arayış ve buluşlarına kayıtsız ve şartsız inanan Türkler bugün Ermenileri nerede olurlarsa olsunlar ve hangi şartlar içinde bulunurlarsa bulunsunlar müşterek tarih asıldaşlığı muhakkak güzide bir insan zümresi olarak kabul ediyorlar. Zaten bugün en şuurlu devri içinde yaşadığımız yakın millî tarihimiz dahi bize Türk ve Ermeni iki insan zümresi arasındaki yakınlığın bin bir misalini verir. Hemen aklımıza bugünkü Türk musikisinin hem bestekar, hem okuyucu üstatlarından olan Bimen geliyor. Anlayışta o ne derin, millî nüfuz ve icrada o ne kadar pürüzsüz surette candan tatlılıktır. Aslen Türk olmadan güzel sanatın bu şubesinde Türk ruhuna bu kadar işba halinde intibak edebilmenin imkânı var mıdır? Ermenilerin Türklük hayaliyle çok karakteristik benzeş gösterdiklerinin misali ise bir tek değil, bin bir Bimen de bulunur. Münhasıran Türkçe yazarak Türkçe çalan Ermeni saz şairlerinin adetleri yüzlerce. Daha geçen yıl büyük Türk şairi Fuzuli hakkında beş ciltlik muazzam bir tetkik yazdığı günlerce gazete sütunlarından yazılıp durmuş olan rahip Terzibaşyan'ı unuttunuz mu?

Türk tiyatrosunda Güllü Agop, Türk Operetinde Çuhacıyan bütün aktör ve aktrisleri ile muciddirler. Bizim nesilden bakıyeye kalanlar Manakyan'ı nasıl hatırlarlar? Ya Ermeni artizanları? Şark işçiliğinin en ince eserlerinde Ermeni sanatkarları, Türk sanatkarlar ile elbirliği etmiş değiller midir? İki zümre arasında çok ince ve hassas bir ruh yakınlığı olmadan en güzel işlerde bu kadar müşterek muvaffakiyet temin olunabilir mi? Bundan daha yirmi beş otuz yıl evveline gelinceye kadar Ermenice harflerle ve fakat Türk dili ile çıkan birden fazla gazete vardı. Demek ki Türkçe'yi Ermenice'den iyi konuşan ve hatta yalnız Türkçe konuşan Ermeniler vardı. Bütün bunlar Atatürk'ün tarihi buluşundaki büyük isabetin yaşayan delilleri sayılmaz mı? Ermenilerle Türkler arasında bilhassa bazı büyük devletlerin istismar maksadıyla teşvikleri neticesi olarak bazı müessif hadiseler olmuş olabilir. Bugün Atatürk'ün kurduğu yepyeni Türkiye mazinin bu kanlı ve hazin maceralarını düşünmeyi bile fazla buluyor. O, Büyük Şefin tuttuğu kuvvetli projektörün şelalevi ziya hüzmeleri altında yalnız istikbalin parlak şahrahını görüyor: Bir şahrahi onun üzerinde tarihi akrabalıklarının yeni keşfetmiş iki zümre, Türkler ve Ermeniler, yek diğere kardeş muhabbetleriyle her gün daha bağlı, el ele ve kol kola, müreffeh ve mesut yürüyüp gidiyorlar." Yunus Nadi, "Tarih Önünde Türkler ve Ermeniler", **Cumhuriyet**, 2 Haziran 1938, No: 5047, s. 1.

86- Sarıay, **a.g.m.**, s. 426.

87- Mustafa Sıtkı Bilgin, "Hatay Meselesinin Ortaya Çıkmasında Suriye Ermenileri'nin Oynadığı Rol (1939-1946)", **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. II, s. 955. Hatay'ın bağımsızlığını kazanması sürecinde gelişen olaylar için bkz; Akçora, **a.g.m.**, s. 344-348; Mehmet Tekin, Hatay Tarihi -Osmanlı Dönemi-, Ankara 2000, s. 219-225.

Arslanyan⁸⁸, Perapalas Otelinde Dahiliye Vekili ve Halk Partisi Genel Sekreteri Şükrü Kaya'yı ziyaret etmiştir. Arslanyan ziyarette Hatay'ın kurtuluşundan dolayı Türk Ermenilerinin sevinçlerini bildirmiş ve Türk Ermenilerinin samimi duygularını Atatürk'e ve İsmet Paşa'ya iletmesini rica etmiştir. Arslanyan, Hatay'ın bağımsızlığını kazanması üzerine yaptığı açıklamada; Hatay davasında, başlangıcından itibaren Türk Ermenilerinin bu millî davanın gerçekleşmesi için kendilerine düşen vazifeyi yapmaktan bir an bile geri durmadığını ifade etmiştir. Hatay'ı Türk vatanının ayrılmaz bir parçası saydıklarını kaydeden Arslanyan, orada yaşayan ırktaşlarını, kendilerini tehdit eden tehlikelere karşı ikaz etmeyi millî bir borç bildiklerini, çok küçük bir azınlığın tahriklere kapılmasına rağmen, genelde Hatay Ermenilerinin büyük çoğunluğunun ilk günden itibaren Türk kardeşleriyle beraber çalıştığını dile getirmiştir⁸⁹.

Bağımsızlığını ilan eden Hatay Devleti'nde 5.504 Ermeni seçmen seçimlere katılarak 5 milletvekili seçmiştir⁹⁰. Bunlar: Mihran Keşişyan, Hovhannes Kazancıyan, Haçudur Karabacakyan, H. Tavityan, Marsel Balit idi. Hatay Devleti Meclisi'nin 23 Haziran 1939'da Türkiye'ye iltihak kararı aldığı gün⁹¹, Mecliste bulunan bu 5 Ermeni Milletvekili de olumlu oy vermiştir⁹². Bu oylamanın akabinde TBMM Hatay'ın ilhakını 30 Haziran 1939'da⁹³ onaylamış ve Türk Ordusu 5 Temmuz 1939'da Hatay'a girmiştir. Bundan sonra Hatay Valiliği'ne de 18 Temmuz 1939 tarihinde Şükrü Sökmensüer getirilmiştir.

Hatay'ın Türkiye'ye katılması, o ana kadar Türkiye karşıtı ve Fransa taraftarı bir tavır sergileyen bazı Ermenileri zor durumda bırakmış olmasına rağmen, bazıları Arapları Türklere karşı tahrik eden tutum ve davranışlarını sürdürmüştür. Bu kişiler daha sonra Fransa'nın gözetiminde çeşitli yerlere göç etmek durumunda kalmışlardır⁹⁴.

Ermenilerin Hatay'dan göç etmesinin nedenleri hakkında şu gerekçeler ileri sürülebilir:

1. Ermeni komite üyelerinin, daha önce Hatay'da Türklere karşı uygulanan politikaları protesto edilmek istendiğinde Türkleri tahrik ve tehdit etmeleri ve geçmişten gelen korku ve düşmanlıklar.
2. Suriye'ye göç edecek Ermeni nüfusunu kendi politikalarını uygulamak için kullanacak olan Fransa'nın teşviki.
3. Bağımsız Hatay devlet yöneticilerinin kötü idaresi.

88- Patrik Arslanyan hakkında bilgi için bkz; Dabağyan, a.g.e., s. 90-93.

89- "Hatay'ın Kurtuluşundan Dolayı Duydukları Meserret Hükümete Arz Edildi", *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1938, No: 5081, s. 1-8'den aktaran Ulu, a.g.e., s. 204.

90- Sarınoy, a.g.m., s. 426; Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara 1978, s. 14; Akçora, a.g.m., s. 348; Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi -Osmanlı Dönemi-*, s. 224; İsmail Soysal, a.g.e., s. 540.

91- Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara 1978, s. 117.

92- Ulu, a.g.e., s. 204.

93- Akçora, a.g.m., s. 351.

94- Ulu, a.g.e., s. 205.

4. Sancak'taki işsizlik ve Suriye'deki ucuzluk.

5. Bunlara ek olarak Ermeniler, Türklerden mezalim gördüklerini, katliam yapılmak üzere evlerine işaret koyulduğunu ve yok pahasına sattıkları mallarının paralarının kendilerinden gasp edildiğini belirtmişlerdir⁹⁵.

Hatay'dan ayrılan Ermeniler Beyrut, Lazkiye ve Halepe göç etmişlerdir. İçişleri Bakanı Faruk Öztrak tarafından 1 Ağustos 1939 tarihinde Başbakanlığa gönderilen bir yazıda ERmenilerin göçü ile ilgili olarak şu bilgilere yer verilmiştir:

“1- Hatay Ermenilerinin Hicret sebebi

Hatay'daki Ermeniler aşağıdaki amillerin tahtı tesirinde hicret etmektedirler.

A- Komiteci Ermenilerin hicretin umumi olmasını, Türk mezalimine karşı protesto mahiyetinde telakki edilmesini arzu ettiklerinden yaptıkları tahrik ve tehdit,

B-Suriyede bu anasına ihtiyaçları olan Fransızların teşviki,

C- Müstakil Hatay devlet ricalinin sui idaresi,

D- Suriye'deki ucuzluk,

E-Sancaktaki işsizlik,

F-Maziye ait korkular, düşmanlıklar

1-Hicret eden Ermenilerin gittikleri yerler ve kendilerine yapılan muavenet,

Hicret eden Ermenilerin dörtte bir zenginlerdir. Bir kısmı da sanatları revaçta bulunan kimselerdir. Bunların hepsi Be(y)rutta kalmaktadır. Diğer muhacir Ermenilerin ekserisi Lazkiye ve Be(y)ruta ve bir kısmı da Halepe gitmektedirler. Bunların iskanları ile Lazkiye, Beyrut ve Halepe bulunan Ermeni muhacirlerini iskan cemiyetleri uğraşmaktadırlar.

Bu cemiyetler tarafından muhacirlere iş bulununcaya kadar yevmiye 4 Frank verilmekte mesken tedarik edilmekte ve sıhhi muavenetler yapılmaktadır.

2-Ermenilerin iskan edilecekleri mıntıklar:

Fransızların Ermenilerin nereye yerleştireceklerine dair henüz kati bir malumat yoksa da bunların aşağıda gösterilen mıntıklarda yerleştirilmeleri ihtimalleri kuvvetlidir.

A- Lazkiyenin şimalinde Bayır-Bucak-Türkmen mıntkasına. Bu mıntıkada hali ve

95- Sarımay, a.g.m., s. 437-438; Ulu, a.g.e., s. 205; Ulu, a.g.b., s. 1019.

metruk bir karış bile yer yoktur. Bu itibarla Ermeniler buraya yerleştirilirse maksadın hudut civarında bir Ermeni kesafeti vücuda getirmek ve bu mıntıkadaki Türk ekseriyetini azaltmak olduğu anlaşılın halk suret-i umumiyyede Ermenilerin bu mıntıkaya yerleştirilmelerine muarızdırlar. Fakat eğer Fransızlar buna karar verirlerse kimsenin ses çıkarmayacağı da muhakkaktır.

B-Lübnan'a,

Lübnan yerli hükümeti Fransızlar ve Hatta Maroni Patriki Arido gibi nüfuzlu kimseler de muhacir Ermenilerle alakadar olmaktadır.

Lübnan'a gelecek Ermeniler şu üç mıntıkaya yerleştirilecektir:

1-İştore ve Rayak mıntıkası: Bu mıntika münbit ve mahsuldardır. Mamur ve meskun olup hali arazi yoktur. Bu mıntıkada Türkiye'den hicret etmiş 1500 hane Ermeni vardır. Şimdi de ancak 300 hane yerleştirilebilecektir.

2-Aliye Sukulgarp. Burası Beyrut'a 14 km. mesafededir. Bu mıntika zengin yatağıdır. Rençberlik ve küçük sanatlar yaşayışı temin edemez. Bu mıntıkaya biraz zengin olan 150 hane kadar muhacir Ermeni yerleştirilebilecektir.

3-Balbek ve havalisi: Burada eski Ermeni muhacirlerinden 300 hane vardır. Balbek ve havalisinin iktisadi vaziyeti pek iyi olmadığı için buralara da ancak 150-200 hane yerleştirilebilecektir.

4-Sancaktan çıkan muhacirler Türklere ne zalim gördüklerini katliam edilmek üzere evlerine işaretler konulduğunu Cebeli Musa Ermenilerinin silahla mukavemete karar vermişlerse de Beyruttan aldıkları emir üzerine hicrete mecbur olduklarını hicret edenlerin de mal ve mülklerinin satılmasına mümanaat edildiğini, yok pahasına satılan malların bedeli olan paranın tekrar ellerinden alındığını anlatıp durmaktadırlar. Bunlardan bir kısmını Suriye toprağına ayak basar basmaz yere diz çökerek Suriye topraklarını öptükleri de söylenmektedir. Bunların anlattığına göre Hatay'da ancak Ermeni mevcudunun dörtte biri kalacaktır. Bunlar da çıkamayacak derecede dağınık arazi ve emlâki olanlardan ibarettir.

5-Hatay valisinin beyanâtı ve herkese müsavi muamale yapılacağı hakkındaki teminatı Ermeni muhafilinde mevcut endişeyi kısmen izale etmiştir. Ermenilerden bazıları bunun üzerine (Türkiye'ye Hatay devleti diye bir hükümet kurmaktansa doğrudan doğruya burasını işgal etmiş olsaydı bir sene zarfında bir çok yenilikler vücuda getirilmiş ve anasır arasındaki fesat ve iftiraka meydan verilmemiş olurdu) bu günkü hicret faciası vukua gelmezdi) demektedirler⁹⁶.

96- Hatay'dan göç eden Ermeniler ve göç sebepleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; **BCA, FON Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 225-515-26, 01.08.1939.**

Görüldüğü üzere Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti hem Hatay ve hem de Lübnan'daki Ermenilerin iskan sürecini ve yerel halkla ilişkilerini çok yakından takip etmiş ve elde ettiği bu bilgiler çerçevesinde bölgeye ve Ermenilere yönelik politikasını belirlemeye çalışmıştır. Türk hükümetinin bölgede güçlü bir istihbarat ağı olduğu dikkat çekmektedir.

Bu göçmen Ermenilerin iskânları konusunda göçmen cemiyetlerinin de önemli yardımları olmuştur. Ayrıca Ermenilerin yerleşecekleri yerler konusunda Fransa da büyük rol oynamıştır. Bu arada Lübnan hükümeti, Fransızlar ve Maroni Patriği Arido gibi nüfuzlu kişiler de göç eden Ermenilerle ilgilenerek onların çeşitli yerlere yerleştirilmelerini sağlamıştır⁹⁷.

Aslında Fransa, göç eden bu Ermenilere yardım ederken bunu kendi mali kaynaklarından yapmamıştır. Türkiye ve Fransa arasında 23 Haziran 1939 tarihinde imzalanan Hatay Antlaşması'nın 4. maddesi gereğince, tercihlerini Suriye ve Lübnan tarafında kullanan şahısların⁹⁸, Hatay'da tasfiye ettikleri mallarının bedellerini Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'na yatırmaları gerekmektedir. İşte bu bedeller, Fransız elçilik ve konsolosluklarının masrafları için Fransız Büyükelçiliği'ne verilmiştir⁹⁹.

Hatay Valiliği'ne atandığı gün Şükrü Sökmensüer¹⁰⁰, Ermenilere yönelik olarak yaptığı bir açıklamada, geçmişin araştırılmayacağını, herkese eşit davranılacağını ve gelecekle uğraşılacağı teminatını verme gereğini duymuştur. Bu demeçler mevcut endişeyi kısmen izale ettiyse de bazı Ermenilerin Hatay'dan göç etmesini engellememiştir¹⁰¹.

1931'de yurt dışındaki bazı gazetelerde Ermenilerin Türkiye aleyhine yayınlar yapması, Türkiye'deki bazı Ermenileri bile rahatsız etmiştir. Bu yayınlar karşısında hakperest ve vicdanlı bir Ermeni yazar, olumsuz düşüncelere sahip olanları uyarmakta ve şu hususlara vurgu yapmaktaydı:

“Artık intikam hissini kaldırmak ve yıkılanları tamir etmek sırası gelmiştir. Her iki tarafın da tamir edilecek harabeleri vardır.

“Türk-Ermeni ilişkilerini düzeltmeliyiz. Türkiye dışındaki Ermeniler artık gazete sütunlarında ve kürsülerde aynı şeyleri tekrar etmekten vazgeçmelidirler. Geçmiş günlerin acılarını hatırlatarak milleti tahrik ve kandırmağa son verilmelidir. Bunu yapmadıkça Türklerin de lehimize fedakarlık yapmalarını bekleyemeyiz.

“Silahlı çatışmalar, suikastler müstakbel programlarımızdan çıkarılmalıdır. Biz hiç bir millete karşı -ne Türk ne Bolşevik- harp edemeyiz. Nitekim vaktiyle etmiş olanlar şimdi pişman olmuşlardır.

97- Ulu, a.g.e., s. 205.

98- Sarıay, a.g.m., s. 436-437.

99- Ulu, a.g.e., s. 206; Ulu, a.g.b., s. 1020.

100- Sarıay, a.g.m., s. 437

101- Ulu, a.g.e., s. 206.

“Türk-Ermeni ilişkilerinde en önemli nokta Ermenistan hükümetine verilen roldür. Türk-Ermeni meselesini halledecek bir Ermeni hükümeti var mı? Eğer bütün Ermeniler, Ermeni uyruğuna geçmiş olsalardı, meselemiz(in) hallini bu hükümete bırakırdık. Rusya dışındaki Ermeniler, Ermeni uyruğunda değildir, onlar kendi meselelerini doğrudan doğruya halletmek iddiasındadırlar. Bu iddianın olabilmesi dışarıda Kürt-Ermeni ilişkilerinin ıslahına çalışmakla olur.

“Taşnak gazeteleri ise aksine her gün kavga arayan makalelerle doludur. Bunlar Türkiye’yi yalnız Taşnak gözü ile görüyorlar”¹⁰².

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti’nde yaşayan Ermeniler, bu dönemde ciddi anlamda devlet ve millet aleyhinde zararlı bir faaliyet içerisinde olmamıştır. Aksine bazı olaylar karşısında olumlu tavır takındıkları görülmüştür.

Aslında Cumhuriyet döneminde başta Atatürk olmak üzere birçok Türk devlet adamına Ermeniler tarafından suikast girişimi yapılmış, fakat Türk hükümetinin zamanında almış olduğu tedbirler sayesinde bu girişimler etkisiz hale getirilmiştir. Dikkat çeken husus şudur ki, bu suikast girişimlerinde içerideki Ermenilerden ziyade dışarıdaki Ermenilerin faaliyetleri olduğu görülmüştür.

Cumhuriyet ilân edildikten sonra ülkedeki bütün vatandaşlar için yeni bir dönem başlamıştır. Osmanlı Devleti’nde var olan “millet sistemi”ne son verilerek, ulus devlet ve vatandaşlık sistemine geçilmiştir. Cumhuriyet rejimi, Ermeniler için dini ihtiyaçları karşılamanın yanında, sosyal ve eğitim alanında da kendi gelenek ve göreneklerine uygun bir şekilde ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir ortamı da sağlamıştır. Yeni rejim, ülkede yaşayan herkesi eşit bir “yurttaş” olarak nitelendirmiş, her türden dini ve sosyal toplulukların sorunlarına eğilmiş, herkesi kapsayan ortak çözüm yolları aramıştır. Ancak Lozan’da kararlaştırıldığı üzere devlet, azınlıklara ayrıcalıklı bir statü de vermiştir.

Fakat ayrıcalıklı bir statüye soğuk bakan Ermenilerle birlikte Yahudi ve Rumların da aynı şekilde hareket etmesiyle Türkiye Cumhuriyeti’ndeki azınlık statüsünde bulunan vatandaşlar, uluslararası antlaşmalarla garanti altına aldıkları ayrıcalıkları reddederek, sade bir vatandaş olmayı tercih etmişlerdir.

Ermenilerin Cumhuriyet döneminde Türk toplumu ile entegre olma gayretleri bundan sonra da farklı şekillerde hızla devam etmiştir.

Bu arada Soyadı Kanunu’nun 21 Haziran 1934 tarihinde yürürlüğe girmesiyle Ermeniler,

102- A.H., “Ermeniler”, *Milliyet*’ten aktaran Niyazi Ahmet Banoğlu, *Ermeni’nin Ermeni’ye Zulmü*, Ankara 1976, s. 40.

kısa bir süre geçiş dönemi sendromu yaşamışlardır. Başlangıçta aşiret ve yabancı ırk, millet adlarının soyadı olarak kullanılmayacağı hükmü getirilse de, bu durum daha sonra ortadan kaldırılmış ve Ermeniler de istedikleri soyadlarını alabilmişlerdir.

Diğer taraftan Cumhuriyet döneminde Ermeni asıllı yurttaşların Türk kültürüne de önemli katkılarının olduğunu görmekteyiz. Bunlardan biri olan ve Türk diline, dilbilimi araştırmalarına ve Türkçe'nin çağdaşlaşması konularına kaynak teşkil edecek yayınları bulunan Agop Martayan Dilaçar, 1932 yılında gazetelerde yayımladığı bir yazı ile Atatürk'ün ilgisini çekmeyi başarmıştır.

Bir diğer önemli kişi Prof. Dr. Hagop Vahram Çerçiyandır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya "Atatürk" soyadı verildikten sonra, Çerçiyandır da Atatürk için imza geliştirmiştir. Çerçiyandır'nın Türk kültürüne katkısı sadece Atatürk'e imza geliştirmesiyle sınırlı kalmamış, O aynı zamanda Türk siyaset tarihine geçmiş bazı ünlü kişilerin hocalığını da yapmıştır.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte sahne sanatlarına Türk halkının ilgisinin artması, Ermeni sanatçıların sayısının azalmasına neden olsa da, bu dönemde gerek gruplar şeklinde ve gerekse şahıs olarak pek çok Ermeni sanatçı tiyatrodaki sahne almıştır.

Cumhuriyet döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de Ermeni Milletvekillerini görmek mümkündür. Bu Ermeni Milletvekillerinin başında Afyonkarahisar Milletvekili Berç Keresteciyan Türker gelmektedir. Berç Türker, TBMM'de pek çok konuda çalışmalar yapmış, kanun teklifleri hazırlamış ve soru önergeleri vermiştir.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra özellikle tek partili rejim döneminde Ermeniler tarafından pek çok sayıda gazete ve dergi yayınlanmaya başlamıştır. Bunların dışında bir kısım gazete ve dergiler ise Osmanlı Devleti zamanında yayınlanmaya başlamış ve Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da yayın hayatına devam etmiştir. II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Ermeniler tarafından yayınlanan birçok gazete ve dergi bulunmaktadır.

Cumhuriyet döneminde Ermenilerin göçleri iki şekilde gerçekleşmiştir. Birincisi, İstanbul ve diğer bazı şehirlerde yaşayan Ermenilerin zamanla Avrupa'ya ve dünyanın diğer ülkelerine göç etmeleri sonucu, bunların yerini Anadolu'dan gelen Ermenilerin doldurması şeklinde gelişen iç göçtür. Diğeri ise Avrupa ve Amerika başta olmak üzere yurt dışına yapılan (dış) göçtür.

Ermenilerin iskan yerlerindeki değişiklikleriyle bağlantılı olarak alınan kararlarda, ilgili kişilerin geçmişte yapmış olduğu faaliyetler dikkate alınmıştır. Milli Mücadele döneminde Taşnak ve Hınçak örgütleri vasıtasıyla zararlı faaliyetlerde bulunan kişiler daha sonra tespit edilmiş ve daha risksiz bölgelere gönderilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında da –Osmanlı döneminde olduğu gibi- batılı ülkelerin desteği ile Ermenilerin göçleri devam etmiştir. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra Türkiye'den 1926-1930 yılları arasında Suriye ve Lübnan'a göçler devam etmiştir

1927 yılı sayımlarına göre İstanbul'da 52.576 kişi olmak üzere Anadolu şehirlerindekiyle birlikte Türkiye'de toplam 80.286 Ermeninin yaşadığı görülmektedir.

1935 sayımları milliyetçi duyguların biraz daha ön plana çıktığı bir sayım olmuştur. Devlet 1927 yılında yapılan sayımlara göre yeni politikalar üretmiş ve ülkede dil birliğini oluşturmak için büyük gayretler sarf etmiştir.

Bu arada Ermeniler, Hatay'ın Fransızlar tarafından işgali esnasında ve sonrasında Türkiye'ye katılımı sürecinde farklı davranışlar sergilemişlerdir. İşgalin ilk günlerinde Ermeniler Fransızlara destek verdikleri gibi, sokaklarda taşkınlıklar bile yapmışlardır.

Fakat Türkiye'de Lozan Antlaşması ile kazandığı ayrıcalıklı statüde ve Türk milleti ile barış içinde yaşayan bir kısım Ermeniler, Hatay'da bazı Ermenilerin Türklere karşı sergiledikleri bu olumsuz tavırlara karşı büyük tepki göstermişlerdir.

Ermenilerden bazıları belirli dönemlerde Türkler aleyhine bir tutum sergilemiş olsalar da, Türkler ve Ermeniler arasındaki diyalog Hatay'ın Türkiye'ye katılım çalışmalarının her safhasında devam etmiştir. Hatay meselesinin sonuna yaklaşıldığı 1936 yılından itibaren, Ermenilerin önemli bir kısmı Türklerin yanında yer almaya başlamıştır. 1938'de Hatay'ın bağımsızlığını kazanması haberi tüm yurttaki olduğu gibi, Ermeniler arasında da büyük heyecan uyandırmıştır. Bu maksatla Ermeni Patrik Kaymakamı Arslanyan, İçişleri Bakanı ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Şükrü Kaya'yı ziyaret etmiştir. Arslanyan ziyarette Hatay'ın kurtuluşundan dolayı Türk Ermenilerinin sevinçlerini bildirmiş ve Türk Ermenilerinin samimi duygularını Atatürk'e ve İsmet Paşa'ya iletmesini rica etmiştir.

Görüldüğü üzere Türkiye'de yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğu 1923-1945 döneminde devletin aleyhine olacak tavırlar içerisine girmemiş ve ülkede yaşayan diğer vatandaşlar gibi üzerine düşen sorumlulukları yerine getirerek ülkenin gelişmesine ve kalkınmasına önemli katkılar sunmuştur.

KAYNAKÇA

BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 106-662-6, 29.05.1923.

BCA, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer No: 108-709-29, 25.10.1925.

BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 108-710-17, 27.05.1928.

BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 607-103-9, 14.10.1935

BCA, 30-18-1-2, 71, 6, 9: 27.01.1937

BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 225-515-26, 01.08.1939.

Akçora, Ergünöz, “Hatay’ın Anavatan’a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri”, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-, Haz., Berna Türkdöğan, Ankara 2000.

Arslan, Ali, Kutsal Ermeni Papalığı, Eçmiyazın Kilisesi’nde Stratejik Savaşlar, İstanbul 2005

Banoğlu, Niyazi Ahmet, Ermeni’nin Ermeni’ye Zulmü, Ankara 1976.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, “Hatay Meselesinin Ortaya Çıkmasında Suriye Ermenileri’nin Oynadığı Rol (1939-1946)”, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, C. II, Ankara 2007.

Budak, Mustafa, “Ankara İtilafnamesi Sürecinde Suriye Sınırı Üzerindeki Tartışmalar”, AAMD, XIII/38, Temmuz 1997, s. 397-425.

Dabağyan, Levon Panos, Türkiye Ermenileri Tarihi, İstanbul 2006.

(Dilaçar), Agop Martayan, “Türk, Sümer ve Hint-Avrupa Dilleri Arasındaki Rabitalar”, Birinci Türk Dil Kurultayı - Tezler ve Müzakere Zabıtları, TC Maarif Vekaleti Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s. 94-105.

Erat, Muhammet, “II. Meşrutiyet Döneminde Adana ve Antakya Bölgesindeki Ermeni Olayları”, Türk-Ermeni İlişkileri (1918-1923), İstanbul 2017, s. 221-238.

Gentizon, Paul, Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu, Ankara 1983.

Görgülü, İsmet, Atatürk’ten Ermeni Konusu- Belgelerle, İstanbul 2006.

Hüdavendigâr Onur, Ermeni Portreleri, Millet-i Sadıka’dan Hayk’ın Çocuklarına – 2, İstanbul 1999.

- Kandemir, (Feridun), Atatürke İzmir Suikastinden Ayır 11 Suikast, İstanbul 1955.
- Köprülü, Fuad, Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'sirleri, Edebiyat Araştırmaları I, Ötüken Yayınları, İstanbul 1989.
- Laçiner, Sedat, Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası, Ankara 2008.
- Macar, Elçin, "Yunanistan Ermenileri", Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, C. II, Ankara 2007.
- Mazıcı, Nuşen Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918, İstanbul 1987.
- Meray, Seha L., Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, İkinci Takım, C. II, (8), 3. Baskı, İstanbul 2001.
- Öke, Mim Kemal, Ermeni Sorunu 1914-1923, Ankara 1991.
- Özdemir, H., Çiçek, K., vd., Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara 2004.
- Sarınay, Yusuf, "Atatürk'ün Hatay Politikası-1 (1936-1938)", Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-, Haz., Berna Türkoğan, Ankara 2000.
- Şimşir, Bilâl N., "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey", Ermeni Araştırmaları, S. 2, Haziran-Temmuz Ağustos 2001.
- Şimşir, Bilâl N., Ermeni Meselesi, 1774-2005, İstanbul 2007.
- Sökmen, Tayfur, Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar, Ankara 1978.
- Soysal, İsmail, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945), C. I, Ankara 1983.
- TBMM C.H. Fırkası Grubu (Nüfus Komisyonu) Raporu, Ankara 1934.
- TBMM. GCZ, C. II. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.
- Tekin, Mehmet, Hatay Basın Tarihi, Antakya 1985.
- Tekin, Mehmet, Hatay Tarihi -Osmanlı Dönemi-, Ankara 2000.
- Turan, Mustafa, Milli Mücadele'de İşgallerin Kabulü, Reddi ve Siyasî Çözüm Arayışları,
- Ulu, Cafer, "Hatay'ın Türkiye'ye Katılım Sürecinde Ermeni Cemaatinin Tutumu", Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, C. II, Ankara 2007.

Ulu, Cafer, Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler, Ankara 2009.

Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987.

Vardan (Vardan Areveltsi), "Müverrih Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)" (çeviren ve yorumlayan Hrant D. Andreasyan), Tarih Semineri Dergisi, S. 1/2, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1937, s. 154-244.

Yavuz, Bige, "1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşaması", Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, s. 205-241.

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/aravelk/aravelk_1936/aravelk_1936_ikincikanun_/aravelk_1936_ikincikanun_1_.pdf

https://tr.wikipedia.org/wiki/Eliza_Binemeciyan (Erişim Tarihi: 14.04.2020)